

כתב־יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגיהו מישאל בן עוזיאל (כתב־יד ק3)

מאת

יצחק ש' פנקובר

בתחילת המאה העשרים נסע החוקר ר' גוטהייל לקאהיר, ושם בדק, בתנאים בלתי נוחים, את כתב־היד העבריים — כמחציתם כתב־יד מקראיים — שהיו ברשות הקהילות היהודיות שם. (זאת לאחר שחוקרים רבים, ובמיוחד ש' שכטר, התרכזו דווקא בכתב־היד שבגניזה הקאהירית). גוטהייל פרסם קטלוג קצר של כתב־היד שבדק (מעל לשישים במספר), ובו עמד בקיצור על תוכנם, ואף הביא שם כמה קולופונים וכתב־הקדשה שבכתב־היד.¹ מרשימתו (ומידעיות אחרות שנותרו לאחר־מכן) אנו לומדים, שהיו בקאהיר מספר כתב־יד מקראיים עתיקים (רובם כפורמאט גדול) מן המאה האחת־עשרה (3 + 1?) ומסוף המאה השתים־עשרה (1), ועוד שניים (ושניהם כפורמאט גדול) שכנראה אף הם מתקופה עתיקה זו.² כמו־כן, נמצא שם כתב־יד של תורה — ואף הוא כפורמאט גדול — ובו נאמר, שהוגה (שנית) בידי מישאל בן עוזיאל.³ כל אלה הם בנוסף לכתב־יד המפורסם שהיה בקאהיר (= כ"י ק), ובו (העתקת) הקולופון של כתב־היד שכתב ומסר ר' משה בן־אשר בשנת 895.⁴ מדבריו של גוטהייל אנו למדים שכל כתב־היד העתיקים האלה

¹ ראה: R. Gottheil, 'Some Hebrew Manuscripts in Cairo', *JQR* XVII (1905), pp. 609–655 (להלן גוטהייל); וראה שם, עמ' 609 על תנאי עבודתו. עשרים ותשעה כתב־יד (ועוד שני דפוסים — מס' 9, 10) מקראיים מתוארים בעמ' 617–641 (מס' 8, 4, 11 אינם מקראיים). ושם בנספח, עמ' 648–652, בא תיאורם של שלושה כתב־יד מקראיים נוספים.

² כתב־היד מן המאה האחת־עשרה הם: מס' 14, 27 ברשימת גוטהייל, שנכתבו בידי שמואל בן יעקב (גוטהייל, עמ' 630, 637), הוא הסופר של כ"י לנינגראד B19a הידוע, שנשלם בשנת 1008; מס' 13 שנכתב בשנת 1028 (ראה גוטהייל, עמ' 628). מס' 25 (גוטהייל, עמ' 635–636), שנכתב, לפי השערתו של גוטהייל, כמה מאות שנים קודם לתאריכים (מן המאה הארבע־עשרה) הנזכרים שם על־ידי הקונה (המאוחר). כתב־היד מן המאה השתים־עשרה הם: מס' 5, שנכתב בשנת 1189 (גוטהייל, עמ' 619); והשווה שם מס' 6 (ללא ציון תאריך, ושמו הוא קודם למאה השתים־עשרה). כתב־יד עתיקים אחרים: מס' 17, 22 (שניהם כפורמאט גדול; ועל השני שבהם, ראה להלן, הערה 6).

³ ראה גוטהייל, מס' 18, עמ' 632. על זמנו של כתב־יד זה נעמוד להלן.

⁴ גוטהייל, מס' 34, עמ' 639–641. על שלילת ייחוס כ"י ק למשה בן־אשר, למרות הקולופון, ראה לאחרונה: מ' כהן, 'האמנם כתב משה בן־אשר את כ"י קהיר של הנביאים?', עלי ספר י (תשמ"ב), עמ' 5–12;

(להוציא כתב־היד הנ"ל מסוף המאה השתים־עשרה) נשמרו בבית־הכנסת הקראי בקאהיר. למרות עתיקותם של כתבי־יד מקראיים אלה לא פנו החוקרים לבדוקם, להוציא כ"י ק (בעיקר בשל הקולופון שבו).⁵ וזאת, בין השאר, מחמת קשיי גישה אובייקטיביים. והנה, בראשית שנות השמונים, לאחר שנחתם הסכם השלום בין ישראל ומצרים, נסע מ' בית־אריה מטעם הספרייה הלאומית בירושלים לקאהיר, יחד עם מ' גלצר וצלם, ובחזרו הביא עמו תצלומים (במיקרופילם, ואף מספר שיקופיות) של מכתב־היד הנמצאים שם (בעיקר של העתיקים שבהם). אלה נמצאים היום במכון לתצלומי כתב־היד העבריים בירושלים. מתוך תצלומים אלה חקר לאחרונה י' ייבין שני כתבי־יד וכינה אותם ק1, ק2 (=מס' 22, 27 ברשימת גוטהייל). ק2 נכתב על ידי שמואל ב"ר יעקב, הוא סופרו של כתב־יד לנינגראד B19a המפורסם (=כ"י ל, משנת 1008). לראשון משני כתבי־יד אלה (ק1) הקדיש ייבין לאחרונה מאמר מפורט.⁶ במחקרנו הנוכחי, ננתח כתב־יד מקראי עתיק נוסף שנזכר אצל גוטהייל ושתצלמו נמצא היום במכון לתצלומי כתב־היד העבריים בירושלים. כתב־היד איננו מתוארך, אבל, כפי שנראה להלן, הוא עתיק יותר מכתב־יד לנינגראד. כ"י ק3 (=מס' 18 ברשימת גוטהייל), כתב־יד של התורה בפורמאט גדול שנמצא בבית הכנסת הקראי שבקאהיר, משך את סקרנותנו מכיוון שבקולופון המגיה שבסופו מציין מישאל בן עוזיאל שהגיה (שנית) כתב־היד.⁷ לכאורה, הנחה סבירה היא, שהמגיה הוא מישאל בן עוזיאל הידוע, שטרח לאסוף את החילופים שבין בן־אשר ובן־נפתלי בתנ"ך, וחיבר את ס' החילופים בנדון.⁸ לפני כשלוש שנים בדקנו בדיקה ראשונית את נוסח כ"י ק3 בסוף ס' דברים בהשוואה לנוסח כתר ארם־צובה. תוצאות הבדיקה⁹ העלו, שמן הראוי לבדוק את נוסח כ"י ק3 בדיקה כוללת ויסודית. ועתה, לאחר שהרחבנו בדיקה זו והשלמנוה, הננו מביאים את התוצאות המעניינות לפני הציבור.

מ' גלצר, 'מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה', ספונות יט (תשמ"ט), פרק יב, עמ' 250–259; וכן: ליפשיץ (1964; להלן הערה 8), עמ' 6–7. כ"י ק הוא כנראה מן המאה האחת־עשרה (גלצר, שם), או מסוף המאה העשירית.

⁵ ראה, לדוגמא, א"ש הרטום, 'כללי המתג בכתב־היד של משה בן־אשר', הכינוס העולמי למדעי היהדות, תש"ז, א, (ירושלים 1953), עמ' 190–194; י' ייבין, 'כתר ארם־צובה, ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 360–361, ובמקומות אחרים בכל הספר.

⁶ ראה י' ייבין, 'כתב־יד קרוב מאוד לכתר ארם־צובה, נמצא בבית הכנסת הקראי בקאהיר (ק1)', ספר היובל לכבודו של פרופ' מ' גושן־גוטשטיין (בדפוס).

⁷ ראה לעיל, הערה 3.

⁸ על מישאל וחיבורו ס' החילופים, ראה: L. Lipschütz, 'Kitāb al-Khilaf, The Book of the Hillufim', Textus 4 (1964), pp. 1–29. ולנוסחו של ס' החילופים, ראה: 'כתאב אל־חלף', מהדורת א' ליפשיץ, בתוך: Textus 2 (1962), עמ' ג–נו.

⁹ מצאנו שכ"י ק3, יד ב' זהה שם לנוסח הכתר, ואילו כ"י ק3, יד א' שונה שם בהרבה מן הכתר.

תיאורו של כ"י ק3

כ"י ק3, כתביד שלם של החומש עם מסורה קטנה וגדולה, שייך לאותם כתבייד מורחיים עתיקים של המקרא (על זמנו ראה להלן) שנכתבו בפורמאט גדול (40.5×44.8 ס"מ) ובשלושה טורים (להוציא את השירות). הקונטרסים מחזיקים חמישה דפים (עשרה עמודים), כרגיל במזרח,¹⁰ ותחילת כל קונטרס צויינה בראשו, בצד ימין, בראש העמוד¹¹ (אם כי היום, מסיבות שונות, לא ניתן לראות את מספרו של כל ראש קונטרס). הסופר משתמש באותיות מ"ם ובי"ת לצורך מילוי, כדי לשמור על סוף שורה. הדיו של הניקוד, הטעמים והמסורה היא כהה יותר מן הדיו שבה נכתבו האותיות (לפי תיאורו של מ' בית-אריה, שבדק את כתב-היד במקור). ומכאן, שהאותיות נכתבו על-ידי הסופר (יד א'), ואילו הניקוד, הטעמים והמסורה ניתוספו בידי הנקדן-המסרן (יד ב'), כנהוג בהרבה בכתבייד מקראיים מקבילים.¹²

ק3 נכרך בשלב מסוים ונחתכו קצת מגליונותיו. כתוצאה מכך, חסרה לפעמים השורה העליונה של המסורה הגדולה שבעמוד. כמורכן, בעת הכריכה נכנסו כמה מן הדפים שלא כסדרם. כך בתחילתו של ס' ויקרא (א, א-ד, לא; ו, ו-ז, ז, ז, יז-כט; ד, לב-ו, ו, ז, ה-יז), וכך בסופו של ס' דברים (לב, כז; ו, יב; לב, מב-ז, ז, לב, כז-מב).¹³ להלן כמה תופעות בולטות בכתב-היד: (א) האותיות גדולות מאוד, כסנטימטר ורבע גובהן (לפי גוטהייל). כך יוצא שבכתביד זה יש שתיים-עשרה שורות בעמוד, לעומת כתבי-יד מקבילים שבהם תשע-עשרה שורות בכל עמוד;¹⁴ (ב) הרווחים בין הפרשיות הפתוחות והסתומות ממולאים תמיד בקישוטים.¹⁵ כך הדבר גם ברווחים שבשירות (שמ' טו, דב' לב).

¹⁰ ראה: M. Beit-Arié, *Hebrew Codicology*, Paris 1977, pp. 44, 48.

¹¹ השווה: בית-אריה (לעיל, הערה 10), עמ' 61 (על מספור בתחילת כל קונטרס; וכפי שנראה להלן, כ"י ק3 הוא קדום יותר מכ"י ל, שאותו מביא בית-אריה כדוגמא עתיקה לתופעה זו), ועמ' 64 (על מיקום המספר).

¹² לדוגמא, כתר ארם-צובה נכתב על-ידי הסופר שלמה אבן בויעא, ולאחר-מכן הוסיף המסרן אהרן בן-אשר את הניקוד, הטעמים והמסורה. ראה נוסח הקולופון בתוך: *Textus 1* (1960), p. 13.

¹³ גוטהייל (לעיל, הערה 1), עמ' 632, העיר בקצרה, שהדפים האחרונים בכתב-היד (סוף ס' דברים) נכרכו בסדר משובש.

¹⁴ על מספר השורות בכתב-היד המקבילים (מצד גודלם ועתיקותם), ראה מ' בית-אריה, במבוא שהוסיף למהדורת-הצילום של כ"י ש (כ"י ששון 507 [לשעבר] = כ"י ירושלים 24^o5702) *Early Hebrew* (1982, p. 8, *Manuscripts in Facsimile, The Damascus Pentateuch*, II, Copenhagen 1982, p. 8). וראה שם רשימת כתבי-היד, עמ' 7, הערה 1.

¹⁵ יש מספר קטן של מקרים שבהם אין הקישוטים משקפים את חלוקת הפרשיות כפי שיצאה מידי הסופר. המקרים הם מהטיפוס של רוח שלפני פרשה סתומה, המשתרע על פני שתי שורות — רוח בסוף שורה ורווח קטן בתחילת השורה שאחריה (המותיר מקום לאות אחת או שתיים). יש שהמקשט לא מילא את הרווח הקטן שבתחילת השורה, ונראה לפי הקישוט, כאילו יש שם פרשה פתוחה. במקרים אלו אין להתייחס לקישוטים כאילו הם מתאימים לדעת הסופר על חלוקת הפרשיות. (השווה שמ' כ, א; ויק' יח, טו [כאן נתמלא הרווח בחלקו, בראש של אות למ"ד מן השורה התחתונה]; ויק' כד, ה; דב' לג, ח; וכן במ' י, כט; כו, כג; כו, מד. בשלושת האחרונים נתפס המקום הפנוי הראשון בתחילת השורה על-ידי ראשה של הלמ"ד מן השורה

נוסף, שבין כל ספר למשנהו יש דף מעוטר; (ג) ישנם תיקונים רבים בכתב־היד, רוב־רובם משל המסרן, במיוחד בענייני נוסח, ועליהם נעמוד בפרוטרוט להלן. ישנם גם תיקונים בענייני נוסח, ניקוד וטעמים, שבאו מידי מגיה שני, ואף עליהם נעמוד להלן; (ד) אין המסרן ממלא תמיד את כל המקום בראש העמוד או בסופו במסורה גדולה, אלא יש שהוא משאיר חלק ממנו ריק. ויש שהמגיה השני ממלא את המקומות הריקים הללו ברשימות מסורה גדולה; ¹⁶ (ה) חלק ניכר של הערות המסורה הגדולה שבדף שייך לטיפוס של מסורה מצרפת. ¹⁷

זמנו ומקומו של כ"י ק3 (הבעלים והמגיה השני)

בכתב־היד אין קולופון של הסופר או של המסרן (שהוא גם המגיה הראשון של הנוסח). מכל־מקום, בראשו יש שני כתב־הקדשה המתייחסים לבעליו, ובסופו יש קולופון, שניתוסף לאחר־מכן בידי המגיה (השני). עיון מדוקדק בחומר זה יעזור לנו לעמוד על זמנו ומקומו של ק3, ועל זמנם של הבעלים ושל המגיה השני.

מכתב־ההקדשה שבראש כתב־היד אנו למדים, שבעליו היה ניסי בן פצלאן אלכרגי (הקראי), שהקדישו בירושלים. כמור־כ נאמר שם, שניסי הפקיד את כתב־היד בידי ('על יד') סהל בן צלח, 'להיות תחת ידיו כל ימי היותו בירושלים'. אם סהל ימות, ישוב כתב־היד להיות עם בני סהל 'להגות בו', ואם אלה ימותו, אז יהיה כתב־היד 'לבעלי המקרא (=הקראים) אשר בירושלים'. ניסי גם ציווה שלא יצא כתב־היד מירושלים, קילל את מי שיוציאו, ובירך את מי שיקיים את מצוותו. ¹⁸

התחתונה, ואין המקשט ממלא את המקום הפנוי השני שבשורה. לעומת זאת, השווה ויק' כו, כח, וגם כמ' כא, כא, שם ממלא המקשט גם מסביב ראש הלמ"ד.

¹⁶ כך, למשל, בשבעה מקומות, לפחות, בס' דברים. כמור־כ יש מקומות בהם המגיה מוסיף או משלים גם הערות מסורה קטנה.

¹⁷ ראה הגדרתה אצל י" יבין, 'מסורה', אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים 1968, עמ' 138–139. ¹⁸ וזה לשון ההקדשה הראשונה (דף b1): 'זה הספר התורה קדש לה' (שם הוי"ה) אלהי ישראל. הקדיש אותו נסי בן פצלאן אלכרגי, בירושלם עיר הקדש, אלהים יכוננה עד עולם סלה, אמן. הקדיש אותו על בניו ובני בניו, לא ימכר ולא יגאל. וכל מי שיגנוב אותו או ימכור אותו או יעבט אותו או יוציא אותו מירושלם עיר הקדש, לא יאבה יי סלוח לו, כי אז יעשן אף יי וקנאתו וגו' (=דב' כט, יט), והבדילו ה' (שם הוי"ה) לרעה מכל שבטי ישראל וגומ' (דב' כט, כ), וכל הקללות האמורות בתורה ובנביאים ובכתובים ידבקו בו אמן. וכל מי שישמור מצות נסי בן פצלאן, ויקים מצותו אשר צוה על הספר הזה, ברוך הוא לניי? ישמרהו ויחיהו יאשר בארץ וגומ' (תה' מא, ג), [נוכל] הברכות האמורות בתורה ובנביאים ובכתובים ידבקו בו אמן. והפקיד אותו נסי בן פצלאן, בעל התורה הזאת, על ידי סהל בן צלח, להיות תחת ידו כל ימי היותו בירושלם. ואם וחלילה ויצא מן העולם, ישוב הספר הזה להיות עם בניו להגות בו. ואם יצאו בניו מן העולם בלא בנים, יהיה הספר הזה לבעלי המקרא אשר בירושלם, לא ימכר ולא יגאל, ארור מוכרו וארור קונהו, אמן. נוסח זה צוטט בכמה שינויים אצל גוטהייל (לעיל, הערה 1), עמ' 632. לנוסח ההקדשה השנייה עיי' גוטהייל, עמ' 632–633 (=דף a2 של כתב־היד). ראוי להעיר, כי מה שגוטהייל ציטט בעמ' 633 כהערה בגליון ('ויהיה תחת ידם' וכו'), היא

ברור, אם כן, שבעליו של כתב־יד מפואר זה היה קראי שחי בירושלים. אף כי לא נזכר תאריך מפורש בכתב־ההקדשה, נוכל לעמוד על זמנו של הבעלים מתוך פרטים אחרים, כפי שנראה להלן. ברם, קודם לכן נעיין בקולופון המגיה שבסוף כתב־יד. וזה תחילתו:

אני מישאל בן עזיאל בן יוסף בן הלל * בדקתי זאת התורה שלקדש חצר בן בכתויה ירחמיהו אל: על יד מצליח הכהן יחיהו אלוה בן סהל המלמד הכהן נוח נפש * והיא מבוארה ברורה באר היטב ומגהו [צ"ל: ומגהה] כהוגן:¹⁹

במלים אחרות: מישאל בן עזיאל עבר על כתב־יד זה (לאחר שנכתב, ננקד ונמסר) כשכתב־היד היה ב'חצר בן בכתויה' (ראה להלן), תחת השגחתו של מצליח בן סהל המלמד הכהן, ומישאל מעיד שכתב־היד מוגה עתה כהוגן. וגם כאן, אף כי לא נזכר תאריך בקולופון, נוכל לעמוד על זמנו של המגיה מתוך פרטים אחרים.

ראשית כול, יש לשים לב שבראש כתב־היד נזכר שהופקד בידי סהל בן צלח, ואילו בקולופון המגיה נאמר שכתב־היד הוא (עתה) בהשגחת מצליח בן סהל המלמד הכהן (ונזכר שסהל נפטר). יש להניח (וכבר הציע זאת גוטהייל בלשון 'אולי'),²⁰ שמצליח בן סהל הכהן שבקולופון הוא בנו של סהל בן צלח הנזכר בכתב־ההקדשה (שנפטר בין זמן כתיבת ההקדשה לבין זמן ההגהה). לאמור, סהל בן צלח הנזכר בהקדשה זהה לסהל בן מצליח²¹ המלמד הכהן. אם אמנם זיהוי זה הוא וודאי, יש לנו עתה דרך לתארך את זמנו של בעל כתב־היד וגם את זמנו של המגיה. שהרי סהל בן מצליח הכהן הוא מחבר קראי מפורסם, שחי בירושלים במחצית השנייה של המאה העשירית, בן־דורו (הצעיר, כנראה) של המחבר

הערה הממשיכה את הנוסח בפנים, שם עמ' 632, בסופו ('ונינס ונכדם'). עוד נעיר, כי בציטוט שהביא שם, עמ' 633, בסוף ההקדשה השנייה: 'ישראל נושע ביי תשועת עֲלֵת וּלְתַעֲצֵ', יש לתקן העתקתו ולשים רווח בין כל אחת מתשע האותיות האחרונות (להוציא האותיות הרביעית והחמישית השייכות יחד). שהרי לפנינו ציטוט של יש' מה, יז: 'ישראל נושע ביי תשועת עולמים לא תבשו ולא תכלמו עד עולמי עד'. כמובן, מה שציטט שם בסוף ההקדשה (עמ' 633): 'נאם יי אלהים מקבץ נד' ישוגו', צ"ל בסופו: 'יש וג', שהרי שוב יש לפנינו ציטוט, יש' נו, ח: 'נאם ה' אלהים מקבץ נדחי ישראל' וגו'. יש עוד לתקן שם בהמשך: 'עמך' <'עמו'.¹⁹ קולופון המגיה צוטט במלואו (בשינויים קלים) אצל גוטהייל (לעיל, הערה 1), עמ' 632. יצויין, שבכתב־היד כתוב 'מישאל בן... הלל' (ואחר כך שלוש נקודות), ולא 'הללי', כפי שהעתיק גוטהייל (וכל החוקרים שהסתמכו עליו). אין מקום, על־כן, לנסות ולקשר את מישאל עם ס' הללי (השווה גוטהייל, עמ' 634; J. Mann, *Text and Studies in Jewish History and Literature*, II, Philadelphia 1935, p. 29). וזה המשך לשון הקולופון: 'יהי רצון מלפניו שיתן למרי ואדרי מצליח שנים נעימים וימים טובים, ויצליח במעשיו, ויזכה לחזות בנעם יי ולבקר בה' (=תה' כז, ד); ויזכה לראות בני בניו הוגים בו, ויתקיים עליו מקרא הכתוב וראה בן תה' קכח, ו). למלים הסתומות 'למרי ואדרי' שבקולופון, הציע מאן, עמ' 29 לגרסו: 'למר ואדוני (=למריו ואדוניו)'. מאן, שהעתיק שם את כל הקולופון על־פי גוטהייל (עם הצעות לתיקונים), גם הציע תיקון הדומה לתיקון שהבאנו כאן בפנים.

²⁰ גוטהייל (לעיל, הערה 1), עמ' 633; ובעקבותיו, למשל, ליפשיץ (1964; לעיל, הערה 8), עמ' 2, הערה 8 (בלשון 'ברור').

²¹ כך גוטהייל (לעיל, הערה 1), עמ' 633; וכן למשל, ליפשיץ (1964; לעיל, הערה 8), עמ' 2, הערה 8 (בלשון 'כנראה').

הקראי הידוע יפת בן עלי.²² בין חיבוריו של סהל נמנים 'ספר מצוות' (בערבית, בצירוף מבוא בעברית שפורסם על ידי הרכבי),²³ וחיבור פולמוסי בעברית בשם 'תוכחת מגולה', שנכתב אל יעקב בן שמואל, ואף הוא פורסם (על ידי פינסקר) וזכה גם לתרגום לאנגלית (על-ידי נימורי).²⁴ יתרה מזו, ממקורות קראיים אחרים ידוע, כי שמו של בנו של סהל בן מצליח הכהן הוא אכן מצליח,²⁵ בהתאם לנזכר בקולופון המגיה של כ"י ק3.

מן הנאמר עד כה עולות שתי מסקנות: (א) בעליו של כ"י ק3, ניסי בן פצלאן, חי בירושלים במחצית השנייה של המאה העשירית, בזמנו של סהל בן מצליח הכהן, שבידו הפקיד את כתב-היד; (ב) המגיה (השני) של ק3, מישאל בן עוזיאל, חי בזמנו של מצליח בן סהל הכהן (כשכבר נפטר סהל), שבידיו הופקד (עתה) ק3, דהיינו בסוף המאה העשירית או בתחילת המאה האחת-עשרה. וראוי לשים לב, כי העברת כתב-היד להשגחתו של מצליח בן סהל היא בהתאם לכתב-ההקדשה שבראש ק3, שבו נאמר, כי במקרה שימות סהל ישוב הספר הזה להיות עם בניו להגות בו....

על מקומו של המגיה ניתן ללמוד מדבריו בקולופון, שלפיהם היה כתב-היד ב'חצר בן בכתויה ירחמהו אל'. ביטוי סתום זה והמשתמע ממנו לא היה מובן די צורכו לגוטהייל, שלא זיהה את 'חצר בן בכתויה'.²⁶ ברם, לאחר שנתפרסמו קולופונים וכתבי הקדשה מתוך כתבי-יד מקראיים קדומים שבלינגראד על-ידי קאלה (1927),²⁷ אפשר לפתור את התעלומה. עיון בכתב-ההקדשה הללו מראה, כי בשני כתבי-יד מקראיים קדומים נוספים

²² על סהל בן מצליח הכהן, ראה: האנציקלופדיה העברית, כה, ירושלים ותל-אביב תשל"ה, עמ' 452, ושם ביבליוגרפיה.

²³ א' הרכבי, 'מאסף נדחים', מס' 13, בתוך: המליץ 15, מס' 31 (1879), עמ' 639–643. נעיר, שיש לתקן בהתאם את ההפניה הביבליוגרפית באנציקלופדיה העברית (לעיל, הערה 22). הפניה מדויקת נמצאת אצל פוזנאנסקי (1971): להלן הערה 24, עמ' 163.

²⁴ ראה ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, ווין 1860, נספחים, עמ' 24–19, 43–24, L. Nemoy, *Karaite*; Anthology, New Haven 1952, pp. 109–122 (=P. Birnbaum (ed.), *Karaite Studies*, New York 1971, pp. 160–171). ועל ייחוס עמ' 19–24 שבפינסקר לסהל בן מצליח, ראה מאן (לעיל, הערה 19), עמ' 26–27, 117. על סהל וחיבורו הפולמוסי, ראה עוד: S. Poznanski, *The Karaite Literary Opponents of Saadia Gaon*, London 1908, pp. 30–41, esp. pp. 34 ff.

²⁵ ראה: (1) קולופון כ"י פירק' ב, עברית-ערבית 86, (המאה האחת-עשרה, ראה להלן בפנים), אצל מאן (לעיל, הערה 19), עמ' 29: 'עוזיה בן מצליח בן סהל המשכיל הכהן זעז' לז'. מאן (שם, עמ' 28) גם ציין למס' 2 שלהלן; (2) אליה בן אברהם (המאה השנים-עשרה), חלוק הקראים והרבנים, בתוך פינסקר, ליקוטי קדמוניות, נספחים (עמ' 99 ואילך), עמ' 106: 'סהל בן מצליח הכהן הידוע המשכיל הגדול, ובנו מצליח [המשכיל]'; (3) והשווה: יהודה הדסי, אשכול הכפר, גזלו 1836, דף כה ע"ג: 'הכהן מצליח משכילי נ"ע'; דף ל ע"ג: 'הכהן המלמד הגדול מצליח אבולסרי נ"ע משכילי מצדיק'. פוזנאנסקי (1971): (לעיל, הערה 24), עמ' 160, הערה 3, שיער, כי גם כאן מדובר, אולי, בבנו של סהל בן מצליח, אף כי פינסקר (שם, עמ' 87, הערה 2), שציין לראשונה לציטאטות אלו, שיער שמדובר באביו של סהל בן מצליח הכהן.

²⁶ ראה גוטהייל (לעיל, הערה 1), עמ' 634.

²⁷ P. Kahle, *Masaoreten des Westens*, I, Hildesheim 1967 (photocopy of Stuttgart 1927), pp. 56–57 (56).

נזכרת 'חצר יוסף בן בכתוי'. וזה לשונם (אנחנו מצטטים על־פי תצלומי כתב־היד; את הקטע הראשון הביא קאלה רק בתרגום לגרמנית):

כ"י ל2 (פירקוביץ' ב 159), תורה, נכתב בשנת 934:

זה הדפּתר התורה קדש לה' [שם הוי"ה] אלהי ישראל, לא ימכר ולא יגאל, הקדיש אותו בְּרִכְיָהּ בן חנניה הלוי זָנָּ [נוח נפש]. אשר ממדינת נציבין. הקדיש אותו בירושלם עיר הקדש, אלהים יכְּוֹנֵנָה עד עולם סלה, ולהיות בן[חצר] יוסף בן בכתוי המלמֵד ירחמֵהוּ אלהים, יקראנוּ בו בעלי מ[קרא עדת ה]קראין...²⁸.

כ"י ל8 (פירקוביץ' ב 225), חלק מהנביאים, נכתב בשנת 1016:

[... הקדישה] ... חסן בת יעקב בן יוסף בן כשנ[אם...] על עדת...הקראים השוכ[נים] בירושלם... על יד...הנשיא שלמה בן דויד בן בעז...וצוּתה להיותו בחצר יוסף בן בכתוי ירחמהו יי, יקראו בו הקהל בשבתות ובמועדים...²⁹.

לשון אחר, לפנינו עוד שני כתב־יד מקראיים עתיקים (מן המאות העשירית והאחת־עשרה) שהוקדשו להיות ב'חצר יוסף בן בכתוי[ה]', בירושלים, לבני עדת הקראים.³⁰ אם נחזור לדברי מישאל שבכ"י ק3 נראה, שהם ברורים עתה לגמרי: 'בדקתי זאת התורה שלקדש חצר בן בכתויה ירחמהו אל: על יד מצליח הכהן יחיהו אלוה בן סהל המלמד הכהן נוח נפש' כוונתו, שבזמנו של מישאל בן עוזיאל, ק3, כתב־יד של התורה שבעליו הראשון חי בירושלים במחצית השנייה של המאה העשירית, היה שמור בחצר [יוסף] בן בכתויה בירושלים, לעדת בני הקראים. וזאת בדיוק כמו שני כתב־היד המקראיים שלעיל, משנת 934 ומשנת 1016, שהיו אף הם שמורים שם.

כאן יש להוסיף כתב־הקדשה נוסף, שפרסמו מאן בשנת 1935, ואף הוא שופך אור על

²⁸ השווה תרגומו של קאלה (לעיל, הערה 27), עמ' 60. קאלה מתרגם, לאחר שמו של יוסף: Gott behüte ihn; דהיינו, הוא השלים: 'וישמר[הו] אלהים'. ברם על־פי תצלום כתב־היד נראה, שהחלק של האות ששרד לפני ה"א הוא ראשה השמאלי של מ"ם; על־כן השלמנו 'יירחמ[הו] אלהים'.

²⁹ ראה קאלה (לעיל, הערה 27), עמ' 67. וראה מאן (לעיל, הערה 19), עמ' 134 והערה 7, המצטט חלק מכתב־הקדשה זה והמציין, שאפשר לדייק בהגיית שמה של האשה הנזכרת כאן על־פי תעודה אחרת מן הגניזה משנת 1004, שם היא נזכרת כ'חסון...כושנאם'; כמורכן שם נזכר שמו של מחבר כתב־ההקדשה של כ"י ל8 (מאן, שם, עמ' 196, 198). בכך תיקן מאן את ההגייה המשוערת שהציע קאלה (שם, עמ' 68). בקולופון של כ"י ל8, משנת 1016, מופיעים גם חזקיהו ויאשיהו, בני הנשיא שלמה בן דויד בן בעז (ועדיין אין הם נשיאים). הם־הם הנזכרים לאחר־מכן כנשיאים בקולופון (המאוחר) של תר ארם־צובה; ראה: קאלה (שם), עמ' 7, 8, 69. וביחס לשורה הלא מובנת לקראת סוף הקולופון של ל8 (קאלה, עמ' 67; השווה סוף עמ' 68), הביא קאלה פתרונו במבוא לכרך ב' של *Masoreten des Westens*, Hildesheim 1967 (photocopy of Stuttgart 1930), שם ציין (עמ' VII) שמדובר בכתובה על־פי א"ת ב"ש, ויוצא שכאן נמצא שמו של מחבר כתב־ההקדשה. והשווה התיקון הקל ביחס לשמו שהציע מאן (לעיל, הערה 19), עמ' 135 והערה 8.

³⁰ על הקראי יוסף בן בכתויה ראה: מאן (לעיל, הערה 19), עמ' 29–30, המציין גם לפוזנאנסקי, אורזר ישראל, ה., [ניו יורק תשי"ב], עמ' 135–136.

דברי מישאל. בכ"י פירקוביץ' ב, עברית-ערבית 86, שהוא חלק מפירושו של הקראי יפת בן עלי לס' במדבר, נאמר:

זה הספר יש בו פתרון ויקח קרח עד פרשת פינחס, מפתרון יפת בן עלי הנכר אלבצרי ז"ל, הקדישה אותו שרה בת ראובן שנפטרה מן העולם הזה נז' [נוח נפשה] ואישה משה בן יפת אלרחבי על [אל] עדת בני מקרא יעזרם אים [אלקים], להיות בירושלם עיר הקדש תב' בל' [תבנה במהרה], בחצר המלמד יוסף בן בכתויה חנצ'ה, תחת ידי הז' [הזקן] עזריה בן מצליח בן סהל המשכיל הכהן זל' זכ' לב' [נוחו עדן, זכרונו לברכה], יקראו בו כל הנקבצים אל המקום הזה בימי השבתות וכימי המועדים...³¹

לשון אחר, לפנינו כתיב נוסף, הפעם חלק מפירוש על התורה, שהוקדש להיות בחצר המלמד יוסף בן בכתויה ז"ל בירושלים, לבני עדת הקראים, והפעם הופקד בידי עזריה בן מצליח בן סהל הכהן, דהיינו, בנו של מצליח בן סהל הנזכר בכ"י ק3.

אנו מכירים אפוא ארבעה כתיביד, מהם שלושה מקראיים, ואחד פירוש קראי לחלק מן המקרא, שכולם הוקדשו להיות בחצר יוסף בן בכתויה בירושלים, לעדת בני הקראים. שני כתיביד היו בהשגחתם של משפחת סהל בן מצליח הכהן: כ"י ק3, היה בתחילה בהשגחתו של סהל עצמו, ולאחר שנפטר הועבר לפיקוחו של בנו, מצליח, וכ"י פירק' ב, עברית-ערבית 86, היה בהשגחתו של עזריה, בנו של מצליח. כל העובדות האלה מראות, שמישאל בן עזיאל, שהגיה (שנית) את כ"י ק3, עשה את עבודתו בירושלים בסוף המאה העשירית או בתחילת המאה האחת-עשרה, בזמנו של מצליח בן סהל הכהן, כאשר היה כתב-יד בחצר יוסף בן בכתויה ז"ל, לעדת בני הקראים.

כל המקורות שהבאנו ביחס לדברי מישאל בן עזיאל בכ"י ק3, המצביעים חד-משמעית על זמנו ומקומו של מישאל, צוינו כבר על-ידי מאן בשנת 1935. אבל מאן נמנע מלהסיק את המסקנות הברורות שלעיל,³² וזאת מפני שנמצא בגניזה מכתב בערבית שכתב 'מישאל בר עזיאל' ל'מרין חננאל' (נתפרסם בשנת 1900).³³ זמן חיבורו של המכתב הוא, כנראה, המאה השתים-עשרה — על-פי שני חיבורים ערביים שנזכרו בו: 'אלכאפי פי אלטב', 'מקאמאת אלחרירי', שנתחברו במאה השתים-עשרה, לא לפני השנים 1116–1117, ולא

³¹ מאן (לעיל, הערה 19), עמ' 28–29.

³² ראה מאן (לעיל, הערה 19), עמ' 28–29, והערה 57 (הפניה לכתב-ההקדשה הרלבנאטיים שפירסם קאלה). וראה מסקנתו, בעמ' 29, לגבי הקולופון שבכ"י ק3. קצת תמוה שדברי מאן משנת 1935 לא נזכרו על-ידי ליפשיץ (1964); לעיל, הערה 8, עמ' 1–2) כאשר דן בתאריכו של מישאל בן עזיאל, שהרי ליפשיץ מזכיר את ספרו הנ"ל של מאן (עמ' 31) בהמשך מאמרו, עמ' 3, הערה 15. ושלא לא רצה ליפשיץ לדון שם במסקנתו של מאן מפני שהתנגד לה.

³³ J. Horowitz, 'Ein arabischer Brief an R. Chananel', *ZfHB* 4 (1900), pp. 155–158 (בצירוף תרגום גרמני של המכתב).

אחרי שנת 1122.³⁴ נראה שמחבר המכתב הוא 'רבני', אם נשתמש בלשון הקראים — שהרי הוא פונה לר' חננאל (ואינו ר' חננאל בן חושיאל).³⁵ וגם מזכיר 'כתובות הלכות' שבמדרש (=שבבית המדרש).³⁶ מאידך, המקורות שלעיל מצביעים על כך ש'מישאל בן עזיאל בן יוסף בן הלל', המגיה של כ"י ק3, חי בירושלים בסוף המאה העשירית או בתחילת המאה האחת-עשרה, וכנראה היה קראי. סתירה זו לגבי מישאל בן עזיאל בולטת כל כך, עד שגרמה למאן לחשוד במהימנות הקולופון שבכ"י ק3!³⁷ ברם, אמינותו של הקולופון מוכחת מכך, שכל פרטיו מתאימים לפרטי הקולופונים שבכתב-היד המקבילים, כפי שראינו לעיל. מכאן יש להסיק, שהיו שני מישאל בן עזיאל, שחיו בתקופות שונות, וכנראה השתייכו אף לעדות שונות.³⁸

³⁴ החיבורים נזכרו במכתב, מהדורת הורוביץ (לעיל, הערה 33), עמ' 155, ובתרגום, שם, עמ' 157. החיבור הראשון, 'אלכאפי פי אלטב' ('המספיק הנוגע לאמנות הרפואה'), נכתב בשנת 1116–1117 על-ידי אבו נאצר עדנן אבן נאצר אל-עיינזורי (נפטר בשנת 1153). על תאריך פטירתו של אל-עיינזורי, ראה: C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, I, 1898, p. 487; ועל תאריך כתיבתו של החיבור, ראה: W. L. LeClerc, *Histoire de la médecine arabe*, II, Paris 1876, p. 51–52. לקלק קובע (מבלי לציין מקור), שהחיבור נכתב בקאהיר בשנת 510 (למניין המוסלמי = שנת 1116–1117 למניין הנוצרי; ראה: W. Haig, *Comparative Tables of Muhammadan and Christian Dates*, London 1932, ותודתי למר ר' עמיחי שהפנה אותי לספרו של הייג). הורוביץ (שם, עמ' 157, הערה 2) הפנה בקיצור למקורות אלו, ויש לתקן שם את העמוד שבספרו של לקלק. על החיבור השני, 'מקאמאת' שחיבר אל-חריירי (חי בשנים 1054–1122), ראה: 'Hariri', *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, III (Leiden–London 1971), pp. 221 a–b. הורוביץ (שם, עמ' 158 והערה 1) ציין, בעקבות המבוא של רנווד-דנבורג בכרך ב' של מהדורת דה-סאסי של 'מקאמאת': S. de Sacy (ed.), *Les séances de Hariri*, II, Paris 1853, Introduction, p. 42. שהשלמות האחרונות ל'מקאמאת' נעשו בשנים 1120–1123. מכל-מקום ברור, שאין לאחר יותר משנת 1122, היא השנה שבה נפטר אל-חריירי (בעשרה בספטמבר; לפי 'האנציקלופדיה של האיסלאם', שם, עמ' 221b). תאריך השלמתו של 'מקאמאת' איננו ידוע, אבל משנת 1108 כבר הופץ החיבור כספר, והפך לקלאסיקה עוד בחיי המחבר (שם, עמ' 221a). ראוי להוסיף (שם, עמ' 221b), שה'מקאמאת' תורגם לעברית בידי ר' יהודה אל-חריירי (חי בשנים 1170–1230 בקירוב), בשם: 'מחברות איתאל', ריצא לאור בלונדון 1872 (ובמהדורה שנייה של י' פרץ, תל-אביב תשי"א).

³⁵ ראה: הורוביץ (לעיל, הערה 33), עמ' 158. וראה נסיונו של שטיינשניידר לזהות את ר' חננאל שבמכתב: הורוביץ, שם, עמ' 158 והערה 3; ושוב: M. Steinschneider, *ZfHB* 4 (1900), p. 186, n. 4; Idem, *Die arabische Literatur der Juden*, Frankfurt a/M 1902, p. 127, §§ 166, 167.

³⁶ ראה במכתב, מהדורת הורוביץ (לעיל, הערה 33), עמ' 155, ובתרגום, שם, עמ' 157.

³⁷ ראה מאן (לעיל, הערה 19), עמ' 29. ולמרות שלא נזכר שם המכתב במפורש, הוא ברקע חששותיו של מאן: שהרי מאן מפנה שם לפוזנאנסקי (1908; לעיל, הערה 24), עמ' 30, הערה 3, שהוא מצידו מפנה לרמט"ש (1902; לעיל, הערה 35), §167 (=עמ' 227), שם נדון. בין השאר, גם המכתב של מישאל. כמובן, מאן עצמו העיר בחיבור קודם שלו על מכתב אחר מן הגניזה שנכתב במאה השתים-עשרה, המזכיר את 'חכם חרשים ר' מישאל', והפנה לדברי רמט"ש הנ"ל על מישאל בן עזיאל; ראה: J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I, New York 1970 (photocopy of 1920), p. 245; II (photocopy of 1922), p. 322. הפנה לדברים אלה של מאן, ליפשיץ (1964; לעיל, הערה 8), עמ' 1, הערה 5. ³⁸ ואפשר שמישאל בר עזיאל (המאוחר יותר), מחבר המכתב בערבית מן המאה השתים-עשרה, וזה ל'חכם חרשים ר' מישאל' שנזכר באותו מכתב מסוף המאה ההיא שפרסם מאן (לעיל, הערה 37).

איזה משני מישאל בן עוזיאל הללו הוא מישאל בן עוזיאל הידוע, בעל החיבור 'ספר החילופים' ('כתאב אלכלף')?³⁹ סביר, שיש לזהות את בעל ס' החילופים עם המגיה של כ"י ק3, שהרי החילופים שאסף מישאל בן עוזיאל בחיבורו דנים בחילופי ניקוד וטעמים (בעיקר חילופי געיות) בין בן-אשר ובין בן-נפתלי בתנ"ך. כלומר, המחבר עסק בפרטי פרטים של מסירת התנ"ך. וזה מתאים למי שמגיה כתב-יד שלם של תורה. ואילו במכתב הנ"ל אין כל רמז על התעניינות מחברו בתנ"ך ובדיוקו (אלא רק לגבי התעניינותו ברפואה, בשירה ובהלכה).

הנחה סבירה זו בעניין זיהוי של בעל ס' החילופים ניתן להוכיחה מתוך קריאה מדויקת בכ"י ק3. שהרי המעיין בכ"י ק3 יגלה, שבנוסף להערות המסורה הקטנה והגדולה, שנכתבו בידי המסרן, ישנן גם הערות אחרות בגליון, הכתובות בכתב-יד שונה מזה של המסרן. בחלקן, מול תיקון שהוכנס בנוסח, רושם המעיר: 'א"מ',⁴⁰ ונראה שיש לפרשו: 'אמר מישאל', דהיינו, הוא שתיקן במקרים אלה, וציין זאת בגליון; וזאת בהתאם לדבריו בקולופון: 'אני מישאל ... בדקתי זאת התורה... והיא מבוארה ברורה באר היטב ומגהו [צ"ל: ומגהה] כהוגן'. (על עבודתו בהגהת הנוסח נדון להלן). בקבוצה אחרת של הערות בגליון, שאף הן אינן מידי המסרן (כפי שמראה צורת הכתב), ציין המעיר בחמישה-עשר מקומות חילופי ניקוד וטעמים, בדרך כלל באמצעות 'מחלפ' או 'א מחלפ'. מי שיעיין היטב בהערות אלו וישווה אותן לס' החילופים של מישאל בן עוזיאל, ייווכח לדעת כי עניינם בחילופים שבין בן-אשר ובין בן-נפתלי, וכי רובן (להוציא שתיים או שלוש הערות) זהות בתוכנן להערות המקבילות שבס' החילופים!⁴¹ סביר להניח, שהערות אלו בכ"י ק3 יצאו מידי המגיה של כתב-היד, דהיינו, מישאל בן עוזיאל. ומכאן, שמישאל בן עוזיאל, בעל ס' החילופים, הוא אכן מישאל בן עוזיאל בן יוסף בן הלל, מגיה [שנ] של כ"י ק3.⁴² זאת ועוד: במקומות אחדים בכ"י ק3 משתמש המגיה בערבית (באותיות עבריות),⁴³ וכידוע, ס'

³⁹ ראה: לעיל, הערה 8.

⁴⁰ ראה כ"י ק3, בגליון, מול התיקונים שלהלן. מלא וחסר: במ' כו, נט — אח(ו)תם; דב' י, ד — הלח(ו)ת; כ, טו — הרחק(ו)ת. ± וי"ו בתחילת מלה: שמ' כח, ו — (ו)תולעת; דב' י, כ — (ו)אתו; יא, ב — (ו)את; יא, כד — (ו)מן; כו, יג — [ו]לגר. ± אות: במ' טו, כד — לחט(א)ת; כז, יט — רצוית[ה]. ± מלה: במ' ח, יג — לפני ה' < לה'; טו, לה — (אל) מחוץ; דב' יח, יז — (כל) אשר. חילופי אותיות: במ' כז, ז — אביה(ו)ן[ם]; דב' ג, כ — (לכ)ה[ם]. ועיין עוד להלן, הערה 54.

⁴¹ לפרטים ראה להלן, בטבלה בעמ' 68.

⁴² דודק: דווקא בשני מקרים אלה (הקולופון של כ"י ק3, ו'כתאב אלכלף', בסופו) נכתב שם אביו של מישאל בכתב חסר: 'עזיאל', ואילו במקרה של מישאל השני (במכתב לר' חננאל) נכתב שמו של אביו בכתב מלא: 'עזיאל'. ראה הקולופון של כ"י ק3 (גוטהייל [לעיל, הערה 1], עמ' 632), והקולופון של 'כתאב אלכלף', (במהדורת ליפשיץ [לעיל, הערה 8], עמ' נו בסופו): 'מישאל בן עזיאל'; ובמכתב (מהדורת הורוביץ [לעיל, הערה 33], עמ' 155): 'מישאל בר עזיאל'.

⁴³ במספר מקרים מעיר מישאל בגליון על חלוקת הפרשיות הפתוחות והסתומות שבכ"י ק3, ומשתמש בביטוי 'פצל' או 'לא פצל'. כוונתו לציין, בניגוד לכ"י ק3, שיש חלוקה (כלומר, יש להוסיף רווח, מכיוון שהפסוק שאחרי הרווח מתחיל פרשה), או שאין חלוקה (יש להשמיט את הרווח, מכיוון שאין הפסוק

החילופים נכתב אף הוא בערבית (בתעתיק עברי). כמובן, אין זו הוכחה בפני עצמה לגבי הזיהוי, שהרי גם המכתב הנזכר כתוב בערבית (בתעתיק עברי), אבל אפשר לראות בה אסמכתא נוספת לזיהוי שלנו.

סיכומו של דבר: מישאל בן עזיאל בעל ס' החילופים, שהוא גם המגיה של כ"י ק3, אמנם חי בירושלים בסוף המאה העשירית או תחילת המאה האחת־עשרה. למסקנה דומה על זמנו של בעל ס' החילופים הגיע קאלה (מבלי שהתייחס לכ"י ק3), בהסתמכו על החיבור 'עדת דבורים' לר' יוסף הקסטנדיני (=מקושטא), חיבור שהעתק ממנו (כ"י פירק' ב 161) – והוא היחיד הידוע לנו – נעשה בשנת 1207, ושבו נמצא (בדפים 24–39א) תרגום לעברית של ס' החילופים. בדף אחד (3ב) של חיבורו מזכיר ר' יוסף את ר' יונה הרופא [נ' ג'נאח] בברכת המתים ('נע' = נוחו עדן; אבן־ג'אנח נפטר בשנת 1050) ואת ר' משה הכהן [נ' ג'קטילה] ללא ברכת המתים (אבן ג'קטילה נפטר בשנת 1080). מכאן, שיש לתארך את זמן כתיבתו של 'עדת דבורים' בין השנים 1050–1080. יוצא, שמישאל חי בגבולות התאריכים האלה, ואולי קצת מוקדם יותר, שהרי ר' יוסף כבר מביא את חיבורו של מישאל, ובתרגום לעברית. כלומר, גם מכאן (כמו מכ"י ק3) יוצא, שמישאל חי במאה האחת־עשרה, כנראה במחציתה הראשונה, או במאה העשירית, במחציתה השנייה.⁴⁴ ונוסיף, כי משתי הוכחות אלה (כ"י ק3,

שלאחריו מתחיל פרשה). כך בשמ' לו, לה: בכ"י ק3 – פרשה סתומה, הערת מישאל – 'לא פצל'; ויק' כז, ט: כ"י ק3 – אין פרשה, הערת מישאל – 'פצל' [הרמב"ם=הכתר: סתומה]; ויק' כז, יא: כ"י ק3 – סתומה, הערת מישאל – 'לא פצל'; דב' כז, א: כ"י ק3 – סתומה, הערת מישאל – 'בן אש (=אשר) לא פצל, א"מ (=אמר מישאל)'. נוסף, שתיקונים אלו בפרשיות מתאימים לפרשיות שבכתר, כפי שהן משתקפות ברשימתו של הרמב"ם בהל' ס"ח: ד. ברם, לגבי התיקון האחרון, שהוא דווקא משמו של בן־אשר, יש לדייק כדלהלן: בכ"י ק3, הרווח שלפני הפרשה הסתומה תופס שתי שורות (המחצית השנייה של שורה אחת, ורווח של אות אחת בתחילת השורה שאחריה). הערתו של מישאל כתובה מול הרווח שבתחילת השורה השנייה (רווח של אות אחת). אם הערתו מכוונת לגבי רווח זה בלבד, ורוצה לימור, שאין חלוקה בשורה השנייה אבל יש חלוקה בסוף השורה הראשונה, אזי תיקונו מתאים לרמב"ם=הכתר (פרשה פתוחה). נוסף, שהערות אלו של מישאל נוגעות רק באחוז מזערי של החילוקים בפרשיות בין כ"י ק3 לבין הכתר. על כך ראה להלן, עמ' 73. דוגמא נוספת לשימוש בערבית בהערותיו של מישאל בכ"י ק3: בעניין חילוף געיה, בדב' יד, כו [נתשאלך נפשך]. מישאל משתמש בביטוי 'בעצ נסך' (=אחד מן השינויים), בציינו: 'מחלפ בעצ נסך נפתלי לא גיע'. ראה על כך להלן, הערה 77.

⁴⁴ ראה, למשל: 14–15, P. Kahle, *Der hebräische Bibeltext seit Franz Delitzsch*, Stuttgart 1961, pp. בעקבות הטעונוים הללו, מסיק קאלה (שם, עמ' 15), שס' החילופים נכתב כבר במאה העשירית. והשווה דברים דומים שכתב עשר שנים לפני כן: Kahle, *VT* 1 (1951), pp. 165–166. הפנה לקאלה, ליפשיץ (1964); לעיל, הערה 8, עמ' 1 והערה 6. וביחס למה שציין ליפשיץ שם, הערה 7, דהיינו, שהעדרה של ברכת המתים במצורף לשמו של ג'קטילה איננו קובע, כשלעצמו, את זמנו של כתב־היד, נעיר, שבמקרה שלנו היא הנותנת: שהרי באותו עמוד ובאותו עניין נזכרים שני חכמים, ורק לגבי אחד מהם צוינה ברכת המתים, ומכאן שהשני עוד לא נפטר (קאלה, אגב, הביא את טיעונו משמו של H. Levy, והצדק עמו). נוסף, שכבר שטראק ציין להזכרת יונה נ' ג'נאח בברכת המתים לצורך תיאורו של 'עדת דבורים'. ראה: דקדוקי הטעמים, מהדורת בער־שטראק, ירושלים 1970, (מהדורת צילום של ליפסיה 1879), עמ' XXXIII; וראה שם, עמ' XXXII, ציטוט הקולופון מתוך כתב־היד של 'עדת דבורים'. גם א' הרכבי ('חדשים גם ישנים', מס' 2, בתוך: מצפה א, חוברת ב (תרמ"ו), עמ' 10–13 [=חדשים גם ישנים, דפוס צילום. ירושלים 1970, עמ' 22–25]), הדן בס'

ו'עדת דבורים'), ברור, שאין שחר לדעת החוקרים, שניסו לקבוע את זמנו של בעל ס' החילופים במאה השתים-עשרה, על סמך נסיונם (המוטעה) לזהותו עם כותב המכתב האמור לר' חננאל.⁴⁵

מכל האמור לעיל יוצא, שכ"י ק3 עצמו הוא מן המאה העשירית, כנראה ממחציתה השנייה, שהרי זה זמנו של בעליו הנזכר בראש כתב-היד, ומכל מקום, בוודאי אינו מאוחר לתאריך זה. ונביא כאן שתי אסמכתות לכך.

(1) צורת כתיבתה של המסורה הגדולה. ידוע, שבכתבי-יד מקראיים מימי-הביניים נכתבה המסורה הגדולה בצורה סטריאוטיפית, דהיינו, מספר שורות בראש הדף ומספר שורות בתחתית הדף (מעל לשלושת טורי הטקסט או מתחתם). והנה, בכ"י ק3, יש דפים שבהם המסרן אינו ממלא את השורות הללו לאורכן במסורה גדולה, אלא ממלא רק רוחב של טור אחד או שניים, ומשאיר טור אחד ריק לגמרי — בדרך-כלל הטור האחרון, לעתים בראש הדף (והוא הנפוץ יותר), ולעתים בתחתיתו.⁴⁶ צורה זו של כתיבת מסורה מעידה על

החילופים ו'עדת דבורים', שוב ציטט (עמ' 11 = עמ' 23) את הקולופון של 'עדת דבורים', והוסיף את הקטע שבו נזכרים ר' יונה ור' משה, והסיק מקטע זה לגבי זמנו של בעל 'עדת דבורים' (שם, עמ' 13, הערה 2=עמ' 25, הערה 2: ולא דייק מספיק במסקנתו לגבי המאה השתים-עשרה, וצ"ל המאה האחת-עשרה). הרכבי גם הסיק, ובצדק (עמ' 10 = עמ' 22), שגבולות זמנו של מישאל בן עזיאל הם אחרי בן-אשר ובן-נפתלי (שאותם הוא מזכיר בכרכת המתים) ועד לבעל 'עדת דבורים' (שהביא, כאמור, את חיבורו של מישאל בתרגום לעברית). מעניין שקאלה שיער כבר בשנת 1930, לפני שהכיר את המסקנה המדויקת יותר של לוי ביחס לתאריכו של 'עדת דבורים' (והכיר רק סיכום של דברי הרכבי הנ"ל, שתאריך את 'עדת דבורים' למאה השתים-עשרה), שיש לתאריך את ס' החילופים למאה העשירית או האחת-עשרה. ראה: קאלה (לעיל, הערה 29), כך ב, עמ' 60* והערה 4.

⁴⁵ ראה: S. Poznanski, *ZfHB* 4 (1900), p. 186 (והפנה לו ליפשיץ [1964]; לעיל, הערה 8), עמ' 1 והערה 4, וראה, בעקבותיו: שטיינשניידר (1902) [לעיל, הערה 35], עמ' 167s, 227. נוסף, שפוזנאנסקי גם טעה שם (בעקבות הרכבי) ביחסו את 'עדת דבורים' למאה השתים-עשרה. וכן ראה: פוזנאנסקי (1908); לעיל, הערה 24), עמ' 30, הערה 3 (= 1971, עמ' 160, הערה 3), ובעקבותיו מאן (1935); לעיל, הערה 19), עמ' 29 (ראה לעיל, הערה 37). נוסף, שזיהוי מוטעה זה בין בעל ס' החילופים ובין כותב המכתב בערבית מן המאה השתים-עשרה, גרם לפרשנות דחוקה ביחס לקולופון של מישאל בן עזיאל שבכ"י ק3 (המראה, לפי פשוטו, שמישאל חי במאה העשירית או במאה האחת-עשרה). למשל, פוזנאנסקי (1908); לעיל, הערה 24), עמ' 30, הערה 3 (= 1971, עמ' 160, הערה 3), נדחק לאחר את זמנו של מצליח בן סהל הכהן ולומר, שהוא אולי צאצא של סהל בן מצליח הכהן הידוע. רק כך היה יכול לומר (לשיטתו), שמישאל שבכ"י ק3 זהה למישאל בעל ס' החילופים. ואילו מאן (לעיל, הערה 19), עמ' 29, שראה על-פי הקולופונים המקבילים שאין כל יסוד לאחר את מצליח בן סהל הכהן, נדחק לחשוד במהימנות הקולופון שבכ"י ק3 (ראה לעיל, הערה 37 ובפנים שם).

⁴⁶ כך למשל בס' הדף: טור שלישי — x41, טור אמצעי — x5, טור ראשון — x2; בתחתית הדף: טור שלישי — x9, טור אמצעי — x3, טור ראשון — x3. נכון, אמנם, שהמסרן צריך היה למלא את עמודי כ"י ק3 בכמות של מסורה גדולה רבה יותר מזו שנמצאה בכתבי-יד אחרים מקבילים, שהרי כאן מספרן של שורות הטקסט בכל עמוד — וממילא הטקסט עצמו — הוא מצומצם יותר. והנה, אנו רואים שאין הוא מנצל את כל המקום בכתב-היד לרשימות המסורה הגדולה. לכאורה, ניתן היה לומר שהוא לא מצא מספיק רשימות מסורה כדי למלא את העמודים. ברם, ראינו לעיל שיש שהוא מילא את העמודים גם במסורה מצרפת, לכן נראה, שהמסרן לא ראה חובה לעצמו למלא כל עמוד ועמוד במסורה גדולה. והשווה הדוגמא הקיצונית הבאה בכ"י ק3: בתוך פרשת הנשיאים, במ' ז, יש שלושה דפים שהמסרן לא רשם שם מסורה בכלל! חסרו לו

עתיקותו של כתב־היד; והשווה תופעה דומה בכתר ארם־צובה.⁴⁷ אין זה מן ההכרח שכל כתב־יד קדום ינהג כך (והשווה כ"י ב, ש הנוטים למלא את השורות במסורה).⁴⁸ מאידך, בכתב־היד המאוחרים נמצאת דווקא הצורה הסטריאוטיפית.

(2) טיפוס המסורה הגדולה. בכ"י ק3 נמצאת כמות ניכרת של מסורה מצרפת, שאף היא מצביעה על עתיקותו של כתב־היד, שהרי רק בתקופה קדומה מוצאים אנו כתב־יד משופעים במסורה מצרפת מסביב לדף (כגון כ"י ב, ש; אבל לא כולם כך, לדוגמא כ"י א). להלן נתח את הנוסח, הניקוד והטעמים שבכ"י ק3. כמ־כך נעייץ בפרשיות הפתוחות והסתומות ובשירות, ונעמוד על המיוחד שבכתב־יד מזרחי זה בהשוואה לכתב־יד מזרחיים אחרים הידועים לנו.

נוסח ק3 בתורה בהשוואה לנוסח כתר ארם־צובה

כידוע, כתר ארם־צובה חסר ברוב רובה של התורה. ברם, זכינו לאחרונה לגלות עדות מהימנה של נוסח הכתר בחלק שמס' שמות ועד סוף התורה,⁴⁹ והראינו כי לפי העדות הזאת ובהשוואה לכתב־היד המקראיים התימניים, יוצא, שנוסחם של האחרונים מתאים במדויק לכתר מס' שמות ועד סוף ס' דברים, ועל־כן יש להניח שנוסחם מתאים לכתר גם בס' בראשית.⁵⁰ מסקנה זו מתאשרת מרשימתו של ר' מנשה סתהון — שהעתיק מ"ד קאסוטו — המפרטת את המקומות בתורה, לרבות בס' בראשית, שבהם נבדל נוסח הכתר מהנוסח של מהדורת דפוס מאמשרדרם.⁵¹ כמ־כך הראינו, שהתורה, מהדורת ברויאר, המבוססת על נוסח כתב־היד התימניים, משקפת בנוסחה את נוסח הכתר.⁵² ועוד הראינו, שנוסח הכתר

כאן רשימות מהטיפוס של מסורה מפרטת, והוא לא הרגיש חובה למלא את הדפים ברשימות אחרות, כגון של מסורה מצרפת.

⁴⁷ להלן רישום על־פי מאה וחמישים העמודים הראשונים של כתר ארם־צובה (מהדורת־צילום, ירושלים 1976): בראש הדף: טור ראשון ריק — עמ' 39, 118, 121; טור אמצעי ריק — עמ' 18, 36, 122 (124), 132, 150; טור אחרון ריק — עמ' 3, 60, 61, 128, 147. בתחתית הדף: טור ראשון ריק — עמ' 67, 103, 104, טור אמצעי ריק — 120, 133; טור אחרון ריק — 75, 107.

⁴⁸ לדוגמאות יוצאות דופן בכ"י ש של טור הנשאר ריק ממסורה (=הטור השלישי, בראש הדף), ראה המהדורת המצולמת של כ"י ש (לעיל, הערה 14), עמ' 288–289, 291, כולם בפרשת הנשיאים, במ' ז, (והשווה לעיל הערה 46, בסופה).

⁴⁹ ראה: י"ש פנקובר, עדות חדשה לכתר ארם־צובה בתורה והשלכותיה (בדפוס).

⁵⁰ ראה פנקובר (לעיל, הערה 49), בפרק: 'כתב־יד תימניים ויחסם לכתר ארם־צובה בתורה'.

⁵¹ על הרשימה ראה לאחרונה: י' עופר, 'כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו', ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 309–313; וראה פנקובר (לעיל, הערה 49), בפרק: 'אחרית דבר: עדויות חדשות נוספות על הכתר...'. עופר (שם, עמ' 334–337) גם הצביע על רשימה נוספת דומה בתשובותיו של ר' שמואל ויטל; ועל תשובה זו והרשימה הכלולה בה, ראה עוד: פנקובר, שם, בפרק: 'אחרית דבר', בסופו.

⁵² ראה פנקובר (לעיל, הערה 49), בסוף הפרק: 'כתב־יד תימניים'. שם גם ציינו את המקרים הבדלים שבהם מהדורת ברויאר אינה מתאימה לכתר (שתי פרשיות פתוחות וסתומות), או שמתאימה לכתר ואינה

כתורה, בדומה לנוסחו כנביאים, למשל, הוא המדויק מבין כל כתבי־היד המזרחיים המדויקים, דהיינו, הוא המתאים בדיוק המירבי למסורה הטברנית.⁵³ לשון אחר, נוסח הכתר הוא קנה־המידה למדוד בו את דיוקו של הנוסח בכתבי־היד המקראיים.

ועתה, לאחר שהראינו כי כ"י ק3 הוא כתב־יד ירושלמי מן המאה העשירית, דהיינו לערך מזמנו של הכתר (ליתר דיוק: קצת מאוחר לו) וכן של יתר כתבי־היד המזרחיים הידועים מכבר (כגון כ"י ב, ש ועוד), ראוי לבדוק את נוסחו בכל התורה ולעמוד על דיוקו. לשם כך, נשווה את נוסח ק3 עם נוסח הכתר בכל התורה.

כפי שציינו לעיל, המעיין ב־ק3 יגלה שיש תיקונים רבים בכתב־היד, על־פי־רוב בענייני נוסח. חלקם הגדול של התיקונים באו מידי המסרן־הנקדן, ומיעוטם נוספו מאוחר יותר על־ידי המגיה השני, מישאל בן עוזיאל, שרשם בגליון, ליד תיקונו, 'א"מ' (=אמר מישאל).⁵⁴ בדיקתו של כ"י ק3 כנגד הכתר העלתה תוצאות מעניינות: אם נתרכז תחילה בנוסח ק3 כפי שיצא מידי הסופר (=יד א') נראה, שנוסח זה חולק בהרבה על נוסח הכתר. בין ק3, יד א' לבין הכתר מנינו 691 חילופים!⁵⁵ רוב החילופים הם חילופי מלא וחסר: $487 = 70.5\%$. ברם, ישנם גם חילופים מסוגים אחרים, שהבולט ביניהם, לפי שכיחותו, הוא חילופי \pm ו"ו בתחילת מלה: $109 = 15.8\%$. החילופים האחרים, שמספרם קטן בהרבה, הם: חילופי \pm אות אחת: $27 = 3.9\%$; \pm מלה: $22 = 3.2\%$; חילופי אותיות: $17 = 2.5\%$; אותיות דומות (ו'–י'): $16 = 2.3\%$; קרי וכתב: $10 = 1.4\%$; חילוף מלה: $2 = 0.3\%$; שיכול אותיות: $1 = 0.1\%$.

מתאימה לכתב־היד התימניים, וברויאר אינו מעיר על כך (חלוקת שורה בשירת האזינו, שני מקרים של חלוקת מלה לשתיים).

⁵³ ראה פנקובר (לעיל, הערה 49), בפרק: 'הדיוק בנוסח כתר ארם־צובה ויחסו לנוסח שאר כתבי היד הטברניים המדויקים'.

⁵⁴ ראה לעיל, הערה 40, ובפנים שם. נוסף שלפעמים מציין מישאל 'א"מ' בגליון, ואין כוונתו לתיקון נוסח (כמו הדוגמאות שבהערה 40), אלא לעניינים אחרים, כדלהלן: (א) תיקון פרשה — דב' כז, א (ראה לעיל, הערה 43); (ב) ציון 'חצי הספר' — שמ' כב, כז; (ג) דיוק בכתב מלא וחסר — בר' מג, כח: וישתחו — ג' חס' (הערת המסרן), 'לא כתב' (=וי"ו נוספת בסוף המלה) א"מ; שמ' ד, לא: וישתחו — א"מ לבדו (אם התכוון לומר שזו הפעם היחידה שבה 'השתחו' כתובה בשתי וי"וין בסופה — אין הערתו מדויקת); (ד) דיוק בטעמים (=משרת הזרקא) — במ' כא, כג: סיתן־סיתן (את־ישראל) — א"מ שוף', וכוונתו, שאין להטעים את 'סיתן' במרא (כפי שמצא בכתב־היד, ותיקן), אלא בשופר = מונח; (ה) יש גם מקרה אחד שרשם 'א"מ' בגליון, ואין כוונתו ברורה: ראה ויק' יא, מג, מול המלה 'תטמאו'; ושם התכוון לשורה שאחריה, לתיקון במלה 'ונטמטם' (אין רואים יד א', אבל יש תי"ו מאורכת, וסביר, שיד א' כתבה 'ונטמאטם').

⁵⁵ במניין הכולל של החילופים בק3, יד א' לא כללנו: (א) טעויות ברורות, כגון טעויות של דיטוגרפיה, שבדרך־כלל תיקנן הסופר עצמו; (ב) מקרים שבהם רואים שנוסח יד ב' נכתב על גרד, אבל לא ניתן לשחזר מה שנכתב ביד א'; (ג) מקרים שבהם יד א' נראית כזהה לנוסח הכתר, ולאחר מכן נכנס, כנראה, תיקון כפול, ונוסח כ"י ק3 שוב זהה לנוסח הכתר. לדוגמא: מלא וחסר — שמ' כג, כב ('שמוע'); לט, כא ('להית') — ח' חס'; במ' ז, ז ('העגלות'); כאן ניתוספה הערת מסורה קטנה, ג' חס', ולאחר־מכן נמחקת. מקור הבעיה: הפסוק הבא, שם כתוב 'העגלת' — ג' חס'; \pm וי"ו בתחילת מלה — שמ' לד, כא ('וביום'); לה, לה ('בתולעת השני') — ו' ויק' טו, יט ('זובה'); במ' ד, כג ('עד').

נזכור, לשם ההשוואה, שכתב־היד המזרחיים המדויקים חולקים על הכתר במידה פחותה בהרבה. למן כ"י ש, החולק עליו בעשרים מקרים לערך, ועד כ"י ל, החולק עליו במאה ועשרים מקרים.⁵⁶ כמו־כן, בכתב־יד אלו כמעט כל החילופים (למעלה מ־99%) הם חילופי מלא וחסר, להוציא מקרים בודדים של חילוף מטיפוס אחר, כגון ו'–י', או דוגמא אחת של \pm וי"ו בתחילת מלה.⁵⁷

לעומת זאת, אם נבדוק את נוסח כ"י ק3, כפי שיצא מתחת ידי המסרן (=יד ב', ביחס לנוסח), וכפי שיצא מתחת ידיו של מישאל בן עוזיאל (=יד ג', ביחס לנוסח), נראה, שהוא קרוב מאד לנוסח הכתר בתורה. לאמור, המסרן תיקן את החלק המכריע של החילופים המרובים הנ"ל, ואחריו תיקן גם מישאל חילופים אחדים, ובכך קירבו מאוד את נוסח כ"י ק3 לנוסח הכתר. מתוך 691 החילופים תיקן המסרן 667 (=97%), ואחריו תיקן מישאל עוד 15 (=2%) [1?]. את תיקוניו ביסס המסרן על כתב־יד מדויק שנלוותה לו מסורה (או על מספר כתב־יד). שהרי ב־304 מתוך 667 התיקונים שלו (=46%) הוסיף ליד התיקון הערת מסורה קטנה. יש לציין, עם זאת, כי כתב־היד שעליו ביסס תיקוניו אינו בהכרח הכתר.⁵⁸ יוצא מדברינו, שיש בכ"י ק3 8 חילופים שלא תוקנו בידי המסרן או בידי מישאל (7 חילופים של מלא וחסר, ומקרה אחד של חילופי אותיות).⁵⁹ לשון אחר, מבין כתב־היד המזרחיים המדויקים, כ"י ק3, יד ב' (+ יד ג') הוא הקרוב ביותר לנוסח כתר ארס־צובה בתורה!

⁵⁶ על כ"י ל, ראה: מ' ברויאר, כתר ארס צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 68–78, 83, 84 (86). ועל כ"י ש, ראה: ברויאר, שם, עמ' 80–81, 83; וראה התיקונים אצל י"ש פנקובר, יעקב בן חיים וצמיחת מהדורת המקראות הגדולות, דיסרטציה, ירושלים 1982, כרך ב, עמ' 434, וכן הנ"ל (לעיל, הערה 49), הערה 126. ראוי להוסיף, שרשימת חילופים אלו אצל ברויאר משקפת את כתב־היד הללו לאחר שחלה בהם יד ב': מכל־מקום, בניגוד לכ"י ק3, בכתב־יד ש, ל, יד א' אינה שונה באופן קוטבי מיד ב'. לדוגמא: בכ"י ל, בס' בראשית, מצאנו 17 שינויים נוספים ביד א' לעומת יד ב' (כולם בענייני מלא וחסר); ואילו בכ"י ק3 ישנם 131 שינויים נוספים בס' בראשית ביד א'.

⁵⁷ ראה ברויאר (לעיל, הערה 56); בכ"י ל: חילופי ו'–י' (x7) — ראה עמ' 68 (x1), 69 (x3), 71 (x2), 84 (x1), כ"י ש1 (=ששון 1053): חילוף \pm וי"ו בתחילת מלה (x1) — ראה עמ' 82; כ"י ב (=B.M. Or. 4445): חילוף אותיות ('אחד'–'אחת', x1) — ראה עמ' 79 [זאת אשגרה מתחילת הפסוק שם בכמ' ו, יט]; כ"י ש: חילוף קרי וכתב (x1) — עמ' 81. כאן שוב נציין (ראה: פנקובר [לעיל, הערה 56], עמ' 434), שהחילוף שייחס ברויאר בעמ' 80 לכ"י ש ('אלוף'–'אלה'), אינו של הסופר, אלא טעות מיד שנייה, שעברה על הדיו שדהתה, ותיקנה בהשפעת הפסוק הקודם, שם כתוב 'אלוף אלה'.

⁵⁸ הרי אין המסורה הקטנה בסוף ס' דברים וזה בשני כתב־היד. מלבד זאת, עצם העובדה, שהמסרן גם הביא כמות גדולה של מסורה מצרפת בכתב־היד מראה, שהשתמש לפחות בכתב־יד אחד שאינו הכתר, שהרי בכתר אין מסורה מצרפת.

⁵⁹ חילופי מלא וחסר — בר' מה, ח: 'וישימני' (הכתר)–'וישימני' (ק3); ויק' כג, לה: 'הסכות' — 'הסכת'; במ' ב, לב: 'פקודי'–'פקדי'; שם כו, לה: 'השתלחי'–'השותלחי' (ל); שם כו, סה: 'מתו'–'מותו'; דב' א, טו: (ואתן) 'אותם'–'אתם'; שם כו, ח: 'ובאותו'–'ובאתת'. חילופי אותיות — במ' לה, לד: 'בתוכה'–'בתוכם'. ויש מקרה נוסף, אף הוא חילוף של מלא וחסר, שבו כ"י ק3 חולק על הכתר. בר' מו, יב: 'חצרן' (הכתר)–'חצרין' (וממול הערה: 'ל מלי בתו'; כ"י ק3) ביום, מקרה זה יוצא־דופן מכמה בחינות: ראשית, יד א' של כ"י ק3 וזה כאן לכתר, ואילו המגיה (המאוחר) תיקן והרחיק את הנוסח מן הכתר! שנית,

נוסח כ"י ק3, יד א' בהשוואה לנוסח שבכתב־יד מקראיים מימ־הביניים

נחזור לחילופים המרובים שיצאו מידי הסופר של ק3. כ"י ק3, יד א' מייצג טיפוס של כתב־יד קדום (מן המאה העשירית לפחות, כשכוונתנו למקור שממנו העתיק הסופר) שנוסחו שונה מכתב־היד המזרחיים המדויקים. בכך דומה ק3, יד א' לכמה כתב־יד מזרחיים של נביאים מן המאות העשירית והאחת עשרה, כגון ג, 18¹, הרחוקים אף הם מנוסחו של הכתר, בעיקר בחילופי מלא וחסר.⁶⁰ כולם נכתבו באותו איזור ובאותה תקופה, אלא שכ"י ק3, יד א' הוא הדוגמא הראשונה הידועה לנו של כתב־יד של תורה מן הטיפוס הנדון. כידוע, כתב־היד המקראיים האשכנזיים מימ־הביניים רחוקים בנוסחם מכתב־היד המזרחיים המדויקים, בעיקר בענייני כתיב מלא וחסר.⁶¹ הנחה סבירה היא, שסוג זה של כתב־יד מזרחיים שאינם מדויקים, שאליו משתייך גם כ"י ק3, יד א', שימש מקור לשינויים המרובים הרווחים בכתב־היד האשכנזיים. הנחה זו כבר הודגמה על־פי כתב־יד אחרים ביחס לנביאים.⁶² ועתה, משיש לנו דוגמא של כתב־יד מתאים, נדגימה גם ביחס בתורה. תחילה בדקנו את השינויים בק3, יד א' בס' דברים, והשווינו אותם עם כתב־יד מימ־הביניים (שנזכרו באפאראט שבתנ"ך קניקוט⁶³), שיש בהם התאמה עם השינויים הנ"ל. בדיקתנו העלתה שמתוך יותר מ־130 כתב־יד וכמה דפוסים, שלכל אחד מהם יש לפחות התאמה אחת עם 200 השינויים שבכ"י ק3 בס' דברים, 24 כתב־יד ודפוס אחד מגלים קרבה

צורת ההגהה ב־ק3 (אות תלויה) יחידאית — אין דומה לה בכל התיקונים המרובים (15+655) שבכתב־היד! שלישית, הערת המסורה שהוסיף המגיה היא מוטעית. השווה, למשל, הערת המסורה הקטנה בכתב־היד ש, ש1 לבמ' כו, ו (לחצון): 'כול אורית חסי' (השווה ברויאר [לעיל, הערה 56], עמ' 69). נראה לנו, שאין תיקון זה שייך להגהתו של מישאל, אלא בא מיד אחרת, ועל־כן לא כללנו אותו בחישוב החילופים שבין כ"י ק3 (יד א', או יד ב') לבין הכתר. ועוד לגבי התיקון המוטעה והערת המסורה המוטעית שהוסיף המגיה: אמנם יש מקום אחד בתורה (במ' כו, ו) בלישנא של חצון, שם כתוב 'החצוני', מלא בוי"ו. ושמה ראה המגיה המאוחר הערה לבר' מו יב מעין 'חצון כל אוריית חסר במ"א (=בר מן אחד)', וחשב בטעות, שהמקרה היוצא־דופן בכתב־יד מלא היה מכוון לבר' מו, יב, בעוד שכוונת ההערה היתה לבמ' כו, ו [השווה רשימת המסורה הגדולה לבר' מו, יב שהובאה במקראות גדולות 1525], ולכן תיקן בכ"י ק3 והוסיף הערתו המוטעית ('ל מלי בלו'). עוד נעיר על המקרה של במ' י, יח ('שדיאור'). גם כאן זהה היה ק3, יד א' לכתר, ואילו עתה חסר יו"ד בכתב־היד, בניגוד לכתר. אם אמנם תיקון הוא, הוא יוצא דופן, שהרי הוא מרחיק את נוסח כ"י ק3 מנוסח הכתר, מה גם ש'שדיאור' נכתב תמיד בתורה בכתב־יד מלא, ביו"ד (x5). ושמה אין כאן מקרה של תיקון, אלא של אות שדהתה? על־כן לא כללנו דוגמא זו בתוך החילופים שבין כ"י ק3 (=יד א' או יד ב') לבין הכתר.

⁶⁰ ראה: פנקובר (לעיל, הערה 56), עמ' 432 (ציון כ"ג, 3).

⁶¹ ראה: מ' כהן, מגבשי כתיב במצחפי מסורה עתיקים ומשמעם לתולדות נוסח המקרא המקובל, א–ב, דיסרטציה, ירושלים 1973, פרק ג; וראה הסיכום אצל פנקובר (לעיל, הערה 56), עמ' 159 והערות 441–442 (עמ' 370).

⁶² ראה: כהן (לעיל, הערה 61), עמ' 89–91 (דוגמא מס' יהושע), וראה הסיכום אצל פנקובר (לעיל, הערה 56), עמ' 431. וראה עוד פנקובר, שם, עמ' 434.

⁶³ B. Kennicott, *Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus*, I–II, Oxford 1776–1780.

רבה ביותר לחילופים האלה, כאשר מידת ההתאמה היא בין 31% לבין 51% (61–102 חילופים משותפים),⁶⁴ כפי שנראה להלן:

כ"י קנ'	חילופים	מידת ההתאמה	כ"י קנ'	חילופים	מידת ההתאמה
ק84	102	51%	ק181	78	39%
ק69	101	51%	ק80	77	39%
ק108	95	48%	ק196	77	39%
ק132	92	46%	ק260	76	38%
ק109	90	45%	ק13	74	37%
ק9	89	45%	ק193	73	37%
ק111	89	45%	ק4	72	36%
ק107	89	45%	ק152	71	36%
ק1	87	44%	ק136	70	35%
ק167	87	44%	ק18	65	33%
ק17	86	43%	ק6	64	32%
ק150	80	40%	ק75	61	31%
ק129	78	39%			

בדיקת מוצאם של עשרים וארבעה כתבי־יד אלו מראה, שרובם כתבי־יד אשכנזיים (ק84, 109, 9, 111, 107 [אשכנזי־צרפתי] 17, 150, 80, 260, 193, 4, 152, 136, 18, 75), ושלושה מהם ממוצא איטלקי (ק108, 1, 129), והם קרובים בטיפוסם לכתבי־היד האשכנזיים.⁶⁵

⁶⁴ החישובים מתבססים על נתונים רבים (130 כתבי־יד \times 200 חילופים = 26,000 פריטים בפוטנציה; אבל למעשה המספר קטן מזה, שהרי לא בכל כתבי־יד נתגלו חילופים המתאימים לכ"י ק3), ונתבצעו בעזרת מחשב Macintosh באמצעות התוכנה Excel.

⁶⁵ כדי לעמוד על מוצאם (ומיקומם היום) של כתבי־יד קניקוט, בדקנו תחילה מה שקניקוט ציין ביחס אליהם בסוף כרך ב של מהדורתו (לעיל, הערה 63). לאחר־מכן בדקנו את קטלוג מרגליות לכתבי־היד העבריים שבמוזיאון הבריטי (=הספרייה הבריתית), על־פי המפתח המפנה לכתבי־יד קניקוט, וכן את קטלוג נויבואר לכתבי־היד העבריים בבודליאנה, גם כאן על־פי המפתח המפנה לכתבי־יד קניקוט; כמ־כך בדקנו מה שנרשם על כל כתבי־היד האלו כרסטס של המכון לתצלומי כתבי־היד העבריים בירושלים. בדקנו גם את קטלוג שטיינשניידר לכתבי־היד העבריים בספרייה המלכותית של ברלין (1878, 1897²), בתחילת הקטלוג, שם רשומים בקצרה כתבי־יד מקראיים. פריה של חקירה זו היא רשימת כתבי־היד שלהלן: ק84 = כ"י אשכנזי (בודל' 2324); ק69 = Corpus Christi College W B 4, 7 = ק88 = כ"י איטלקי (ב.מ. 234); ק132 = Westminister College 1 = ק109 = כ"י אשכנזי (ב.מ. 170); ק9 = כ"י אשכנזי (בודל' 40); ק111 = כ"י אשכנזי (ב.מ. 169); ק107 = כ"י צרפתי־אשכנזי (ב.מ. 72); ק1 = כ"י איטלקי (בודל' 14, 15, וראה כרסטס המכון); ק167 = Florent. 7, bib. Laurent., plut. 3, cod. 4 = (כ"י ספרדי); ק17 = כ"י אשכנזי (בודל' 2–4);

(הדפוס האחד — ק260, הוא תנ"ך שונצינו 1488 — מבוסס על כתבי־יד אשכנזיים). במלים אחרות: כתבי־היד המגלים קרבה מרבית (50%, לערך) למאיתים החילופים בכ"י ק3, יד א' בס' דברים הם כתבי־יד אשכנזיים ובכללם שלושה כתבי־יד איטלקיים מטיפוס דומה. מכאן, שיש לראות קשר משפחתי בין החילופים הללו, דהיינו: אין החילופים שבכתבי־היד האשכנזיים חידושם של סופרי אשכנז, אלא מוצאם ממסורת קדומה, השונה מכתבי־היד המזרחיים המדויקים, והנמצאת לפנינו ביד א' של כ"י ק3. ראוי לשים לב היטב, שבכתבי־היד הקרובים ביותר לכ"י ק3 בחילופים הללו, הקרבה של 31%–51% מתייחסת בעיקר לחילופים המשותפים לכתבי־היד השונים. לאמור, אין כתב־יד אחד מגלה התאמה ב־50% מהחילופים ואילו משנהו ב־50% אחרים, אלא שניהם קרובים בעיקר באותם מקומות. לדוגמא, אם נבדוק את 200 החילופים הנ"ל בכ"י ק3 בס' דברים, ונברור מהם את אותם החילופים שיש להם לפחות עשרה כתבי־יד מימי־הביניים המתאימים להם, נמצא, כי מנינם של החילופים הוא 129 (דהיינו 64.5% של החילופים). רוב רובם של השינויים הם מסוג של מלא וחסר (=112=87%), לאחר־מכן באים שינויים של \pm וי"ו בהתחלת מלה (=9=7%), אותיות דומות, ו'–י' (=4=3%), \pm אות (=2=1.6%), חילופי אותיות (=1=0.7%), קרי וכתיב (=1=0.7%). בדיקה נוספת של 129 החילופים הללו ב־24 כתבי־היד ובדפוס האחד שנזכרו לעיל מגלה, כי רב המשותף בין כתבי־יד אלו. והוא מה שאמרנו, כי יש לראות קשר משפחתי בין החילופים הנ"ל, וכי מסורת משותפת זו מוצאה בטיפוס כתבי־היד שאליו שייך ק3, יד א'.

ניקוד, טעמים, וגעיות בכ"י ק3

בדיקת ארבעה פרקים (מתוך שבעה) בסוף ס' דברים, המשותפים לכ"י ק3 ולכתר (דב' כח–לא) מראה, שביחס לניקוד, לטעמים ולגעיות, כתבי־היד חלוקים שם רק בענייני געיות קלות. גם בענייני ניקוד וטעמים יש להבדיל בין יד א' שבכ"י ק3 (=הנקדן) לבין יד ב' (=מישאל?). מחציתן, לערך, של הגעיות הקלות המופיעות בפרקים אלו בכ"י ק3 ואינן מופיעות בכתר ניתוספו מיד ב' (געיה של יד ב' דקה בהשוואה לגעיה שנכתבה בידי הנקדן). בענייני ניקוד יש לציין, שאין שיטתו של כ"י ק3 כשיטת הכתר ביחס לחטף שבראשונה

ק150 = כ"י אשכנזי (ברלין, הספרייה המלכותית 1); ק129 = כ"י איטלקי (Ar. Or. 2=Ginsburg 7); ק181 = Helmstad., bib. Acad. 80 = כ"י אשכנזי (בודל' 2437); ק196 = Mediolan. 12, bib. Ambros. fol E = כ"י מזרחי (בודל' 53, וראה כרטסת המכון); ק193 = ק260 = ממוצא אשכנזי (תנ"ך שונצינו 1488); ק13 = כ"י מזרחי (בודל' 16); ק152 = כ"י אשכנזי (Mediolan. 9, bib. Ambros. 8°, G2); ק4 = כ"י אשכנזי (בודל' 16); ק18 = כ"י אשכנזי (בודל' 19); ק6 = כ"י מזרחי (בודל' 28, 29, וראה כרטסת המכון); ק75 = כ"י אשכנזי (בודל' 2436). ועל קרבתם של כתבי־היד האיטלקיים לטיפוס כתבי־היד האשכנזיים, ראה פנקובר (לעיל, הערה 56), עמ' 159, והערה 437a. (עמ' 369).

משתי אותיות דומות רצופות. בכ"י ק3 אין היא מנוקדת בחטף־פתח, אלא בשוא בלבד. למשל, בדב' לב, י: א יס־בנהו, ק3 יס־בנהו; שם: א יב־ננהו, ק3 יב־ננהו; דב' לב, יח: א מח־לִיך, ק3 מח־לִיך.⁶⁶ כמור־כֶּן, שונה כ"י ק3 מן הכתר כמה שנוגע לחטף שמתחת לרי"ש בשורש 'ברך', בהט־ה, כאשר ב־ק3 אין אות זו מנוקדת בחטף־פתח, אלא בשוא בלבד. לדוגמא: בר' כב, יח, בר' כו, ד: והתב־כֶּן; בר' כז, כג: ויב־כֶּהו; בר' כז, מא: ב־כֶּן; במ' כג, כה: תב־כֶּנו.⁶⁷ אבל בשניים מן המקומות האלה (בר' כו, ד; כז, מא), הוסיפה יד ב' (=מישאל) פתח משמאל לרי"ש.

הערותיו של מישאל בן עוזיאל בענייני ניקוד וטעמים

כפי שצינינו לעיל, בחמישה־עשר מקומות ב־ק3, העיר המגיה, מישאל בן עוזיאל, על ניקוד וטעמים, בצינינו בדרך־כלל: 'מחלפ' א' או 'א מחלפ', ופעמיים כתב 'לא מחלפ'. השוואה עם ס' החילופים של מישאל בן עוזיאל מגלה, שהחילופים (וההסכמות) שעליהם העיר מישאל ב־ק3 אינם אלא חילופים (וההסכמות) שבין בן־אשר ובן־נפתלי, שעליהם העיר מישאל בס' החילופים (להוציא שניים או שלושה מקרים שבהם אין התאמה בין ההערה ב־ק3 לבין ס' החילופים). בטבלה שבעמוד הבא מובאות חמש־עשרה ההערות של מישאל, בצירוף הטקסט שעליו העיר, וכן תיקוני הניקוד והטעמים שתיקן במקומות אלו. בטור השמאלי מוצג סיכום דברי מישאל המקבילים בס' החילופים. בשניים מהמקרים, מציין מישאל ב־ק3 את השם 'בן נפתלי' במפורש (להלן 11, 14).

הלוח מראה, כי עניינן של ההערות בחילופי טעמים (מקף כנגד טעם מחבר: הערות 1, 5, 11, 13, 8, 9, 15; או מחלוקת אחרת בטעמים: הערות 4, 7, 10), חילופים בניקוד (הערות 2, 6), או חילופים בגעיות (הערות 3, 12, 14). כמור־כֶּן אנו רואים, כי באחד־עשר מקומות (+1 = הערה 15), להוציא הערות 4, 5, 6, מישאל מתקן את הניקוד או את הטעמים בעקבות הערתו. מאלה בתשעה מקומות (+1?) מישאל מתקן מדעת בן־נפתלי לדעת בן־אשר (דהיינו, להוציא הערות 3, 7), או מדעתו הראשונה של בן־אשר לדעתו האחרונה, הוזה לדעתו של בן־נפתלי (הערה 13). גם בשלושת המקומות שלא תיקן בהם מישאל יש זהות לדעת בן־אשר. יוצא, שמגמתו של מישאל כאן היא לקרב את הניקוד והטעמים לשיטת בן־אשר, ובו בזמן להעיר על הדעה החולקת (בדרך־כלל של בן־נפתלי).

ראוי להוסיף, כפי שצינינו לעיל, שההשוואה בין הערותיו אלה של מישאל ב־ק3 לבין ההערות המקבילות בס' החילופים מוכיחה שמישאל בן עוזיאל בעל ס' החילופים אכן זהה עם מישאל בן עוזיאל המגיה של כ"י ק3.

⁶⁶ על החטף באות ראשונה משתי אותיות דומות רצופות, ראה: ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 41–49.

⁶⁷ על שיטת הכתר (בחלק המצוי בידינו), ראה: ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 39.

סיכום דברי מישאל בחיבורו ⁶⁸	הערותיו של מישאל בכ"י ק3
(1) בר' לט, ו	[יפה <יפה-תאר] יפה תאר מחלפין'
(2) בר' מא, נ	[ילד <ילד] ילד מחלפ, 'כל קריאה ילד פתח'
(3) בר' מג, כו	[וישפחור-לו <וישפחור-לו] ⁶⁹ 'מחלפ וישת' לו'
(4) בר' מד, כז	[כי שנים] 'לא מה (=לא מחלפין)'
(5) בר' מו, כג	[ובני-דן] 'מחלפ ובני'
(6) בר' מח, יט	[יהיה-לעם] 'רפי מחלפ'
(7) שמ' ו, יז	[בני-בני גרשון] 'בני מחלפ' ⁷¹
(8) שמ' י, יא	[לכו <נא <לכו-נא] 'לא מחלפ'
(9) ויק' כ, יז	[אור <אור] 'אור מחלפ'
(10) ויק' כג, יז	[שחיל <שחיל] 'מחלפ שחיל'
(11) ויק' כב, טז	[בנקב <בנקב] 'מוחא בנקב' ⁷⁵ 'וכן נפ' כן'
(12) ויק' כה, לו	[נא <כספך <את] 'מחלפ אֶת-כ''
(13) דב' י, ז	[נחלי-קיים <נחלי קיים] 'נחלי-קיים מחלפ' ⁷⁶
(14) דב' יד, כו	[נחשאלך <נפשו] 'מחלפ בעצ' נסך נפחלי לא גיע' ⁷⁷
(15) דב' טז, ב	[אשר <יתבר <אשר-יתבר] 'מקף מחלפ' ⁷⁸
ב"א: יפה-	ב"נ: יפה
ב"א: ילד	ב"נ: ילד
ב"א: ת	ב"נ: ת
ב"א: ב=ב"נ: כ	ב"נ: כ
ב"א: ובני-	ב"נ: ובני
ב"א: ל	ב"נ: ל ⁷⁰
[אינו מעיר כלום]	
ב"א: ב=ב"נ: לכו-	(אחר: לכו) ⁷²
ב"א: אָו	ב"נ: אור- ⁷³
ב"א: שֶׁחֵל	ב"נ: שֶׁחֵל ⁷⁴
ב"א: בנקב-	ב"נ: בנקב
ב"א: את-	ב"נ: את-
ב"א: נחלי	ב"נ: נחלי
ב"א: ב=ב"נ: נחשאלך	
ב"א: אשר-	ב"נ: אשר

⁶⁸ ראה ס' החילופים, מהדורות ליפשיץ (לעיל, הערה 8), המסודר, בתורה, לפי סדר הפרשיות. בכל פרשה מובאים תחילה המקומות בהם חולקים בין-אשר ובין-נפתלי, ולאחר-מכן המקומות שבהם השניים מסכימים ביניהם, בניגוד לדעה אחרת. ותודתי למר א' פליט שסייעני בתרגום דברי מישאל מן הערבית. (והשווה עוד את תרגום ס' החילופים לעברית שבתוך 'עדת דבורים' (כ"י) לר' יוסף הקסטנרני (ראה לעיל, עמ' 59). עיינו בתצלום כתב-היד של 'עדת דבורים' במכון לחצלומי כתב-היד העבריים בירושלים.) להלן מראי-המקום בס' החילופים, מהדורת ליפשיץ (* = קטע בערבית) המקבילים לחמש-עשרה ההערות של מישאל שבכ"י ק3: עמ' ח — הערה 1; עמ' ח — הערה 2; עמ' ט — הערה 3; עמ' ט* — הערה 4; עמ' ט — הערה 5; עמ' ט* — הערה 6; (אין מקבילה להערה 7); עמ' יא* — הערה 8; עמ' טו — הערה 9; עמ' טז* — הערה 10 (ותקן שם בעמ' טז) את מיקום הטעם יחיד, שיש לשים אותו לפני האות ולא אחריה; עמ' טז — הערה 11; עמ' טז — הערה 12; עמ' כא* — הערה 13; עמ' כב* — הערה 14, עמ' כב — הערה 15.

⁶⁹ אם הבחנו כאן נכון בין יד א' לבין יד ב', אזי יש כאן תיקון מבין-אשר (וישפחור), לבין-נפתלי (וישפחור). וזאת בניגוד לנטייה הכללית בהערות אלו, לתקן לדעתו של ב"א (ראה להלן, בפנים).

⁷⁰ לתיעוד כאן של כתב-היד הקרובים לכתר ולהערות מסורה ולבאנטיות, ראה: ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 57.

⁷¹ ברוב ההערות כאן, 'א מחלפ' מצביע על חילוף של בין-נפתלי, כאשר הפנים ב'ק3 משקף דעתו של בין-אשר. ברם, במקרה זה אין כל זכר בס' החילופים לחילוף בין בין-אשר ובין-נפתלי. יתרה מזו, ההטעמה עתה ב'ק3 (בני), הנראית כתיקון, מנוגדת נאן להטעמה שבכתב-היד הקרובים לכתר, כגון כ"ל (בני), ויש להניח שכן הוטעמה בכתר (בני). כלומר, נראה שיש כאן תיקון המרחיק את ההטעמה ב'ק3 מן הכתר.

⁷² יושם לב, שבס' החילופים מישאל מביא את הדעה שעליה חולקים בין-אשר ובין-נפתלי גם יחד (לכו), והיא-היא גרסת יד א', בכ"י ק3, ותיקן אותה מישאל בהתאם לדעת בין-אשר = בין-נפתלי (לכו).

⁷³ ראה עוד י' ייבין, 'מתורתם של בעלי המסורה', *Textus* 9 (1981), עמ' י-יא.

⁷⁴ בס' החילופים צויין, שב"א וב"נ מסכימים להטעים את התיבה בתיב, בניגוד לדעה אחרת, אלא שהם חלוקים לגבי מיקום התיב במלה. הדעה האחרת לא נזכרה שם, והיא הדעה הנמצאת בכ"י ק3, יד א' (שחיל). וראה עוד: ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 214–215.

השוואה בין הניקוד והטעמים בכ"י ק3 לבין חילופי בן־אשר ובן־נפתלי (על־פי ס' החילופים של מישאל בן עזיאל)

ראינו כי בחמישה־עשר מקומות בכ"י ק3 התייחס מישאל בן עזיאל, בעל ס' החילופים, לחילופי בן־אשר ובן־נפתלי, ואף גילה בתיקוניו נטייה ברורה להתקרבות אל דעת בן־אשר. מן הראוי עתה לבדוק כיצד מתייחס מישאל בכ"י ק3 לכל החומר הנוסף שהביא בס' החילופים. שהרי בחיבורו רשם מישאל יותר ממאה חילופים בין בן־אשר ובן־נפתלי בתורה וגם יותר ממאה הסכמות ביניהם (דהיינו, המקומות שבהם שני המסרנים מסכימים ביניהם ומתנגדים לדעה אחרת). האם התייחס מישאל בכ"י ק3 גם לחומר הזה, אף על־פי שהעיר במפורש על חמישה־עשר מקרים בלבד? ומה נמצא בכ"י ק3, יד א' בכל המקומות הללו? נפנה תחילה לניקוד ולטעמים בכ"י ק3, כפי שיצאו מידי הנקדן (= יד א'). בדיקת חילופי בן־אשר ובן־נפתלי ב־ק3, יד א' מעלה תוצאות מעניינות ביחס לחילופים השיטתיים שבין בן־אשר ובן־נפתלי, הנזכרים ברובם בתחילת ס' החילופים.⁷⁶ מתברר, שיש כמה קטיגוריות שבהן כ"י ק3, יד א' מתאים לשיטת בן־נפתלי: (א) בצורה 'בן־נון', בן־נפתלי מדגיש את הנו"ן הראשונה ('בן־נון'). וכך אנחנו מוצאים בכ"י ק3, יד א', כאשר באופן שיטתי, בכל ארבעה־עשר המקומות שבהם מופיע 'בן־נון' בתורה, הנו"ן דגושה;⁸⁰ (ב) בצורה 'שעיר־

⁷⁵ ההערה על מוחא (=ר' משה מוחה) היא מידי המסרן, אלא שנראה שהטעם בהערתו הוא מיד אחרת (של מישאל?).

⁷⁶ במקרה זה, בניגוד לרוב ההערות כאן, ההערה 'א' מחלפ' אינה משקפת את דעתו של ב"נ, אלא את דעתו הראשונה של ב"א, ואילו הפנים מתאים עתה לדעתו המאוחרת יותר של ב"א = דעתו של ב"נ. לאמור, יש כאן תיקון מדעתו הראשונה של ב"א לדעתו המאוחרת (=ב"נ). וראה עוד: ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 237.

⁷⁷ תרגום ההערה: 'מחליפים, אחד מן השינויים [שבין] נפתלי לא [שם] געיה'. (על שימוש של מישאל בערבית בכ"י ק3, ראה לעיל, הערה 43). כלומר, בניגוד לפנים (תשאלך), ב"נ לא שם געיה תחת התי"ו. ראוי להדגיש, שדווקא בהערה זו, בה ציין מישאל את ב"נ בשמו, חולק תוכן ההערה על הנאמר בס' החילופים (שם) ב"נ מסכים עם ב"א שיש כאן געיה).

⁷⁸ לכאורה, במקרה הזה של 'א' מחלפ', מעיר מישאל על דעת ב"א (ולא ב"נ, כדרכו), ובהתאם להטעמה בפנים (אשר). ברם, בכך שונה מישאל פעמיים מדרכו הרגילה בהערות אלו: שהרי הוא רגיל להעיר על הטעמה שאיננה עתה בפנים, ובדרך־כלל הוא מביא את דעתו של ב"נ. לכן נראה, שיש לתקן הערה זו ולגרוס: 'שופר מחלפ', והיא ההטעמה שהיתה בכ"י ק3, יד א' ומחק אותה מישאל, והיא דעתו של ב"נ (אשר).
⁷⁹ ראה ס' החילופים, מהדורת ליפשיץ (לעיל, הערה 8), עמ' ג–ד (בערבית). וראה התרגום העברי בעדת דבורים' (ראה עליו לעיל עמ' 59), והתרגום האנגלי אצל ליפשיץ (1964); לעיל, הערה 8), עמ' 16–19. וראה ליפשיץ (שם, 1964), עמ' 19–20 למספר חילופים שיטתיים נוספים הנזכרים במקומות אחרים בס' החילופים (עמ' יג, כד, לה).

⁸⁰ ראה כ"י ק3: במ' יא, כח; יג, פס' ח, טז; יד, פס' ו, ל; לח, כו; סה; כז, יח; לב, פס' יב, כח; לד, יז; דב' א, לח; לא, כג; לב, מד. ועל שיטת ב"נ כאן, ראה: ס' החילופים, מהדורת ליפשיץ (לעיל, הערה 8), עמ' כד; וכן ליפשיץ (1964); לעיל, הערה 8), עמ' 20 והערה 22; א' בנדוד, 'על מה נחלקו בן־אשר ובן־נפתלי?', תרכ"ז כו (תשי"ז), עמ' 402 (= ליקוטי 'תרכ"ז' ג, מקראה בחקר לשון המקרא, ליקט א' הורביץ, ירושלים תשמ"ג, עמ' 285); ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 51, קטע 5; פנקובר (לעיל, הערה 56), עמ' 185–186, 271–272.

עזים אחד', בן-נפתלי שם געיה מתחת לעי"ן של 'שעיר' ('שעיר'). וכך אנחנו מוצאים בכ"י קצ, יד א', באופן שיטתי, געיה בכל שנים-עשר המקרים; ⁸¹ (ג) ולהיפך, בצורה 'השאייר-לו', בן-נפתלי אינו שם געיה מתחת לאל"ף. וכך גם בכ"י קצ, יד א', אין געיה בשניים מתוך שלושת המקומות בתורה; ⁸² (ד) דוגמאות של 'ויהי' + בג"ד כפ"ת. בשבעה מקרים מדגיש בן-נפתלי את האות הראשונה של אותיות בג"ד כפ"ת (בכולם האות היא כ"ף), אחרי המלה 'ויהי' (כגון, 'ויהי פשמעו'). כך גם בכ"י קצ, יד א', בג"ד כפ"ת דגושות אחרי 'ויהי' בכל שלושת המקרים שהדגישם בן-נפתלי בתורה; ⁸³ (ה) בצורה של השורש 'אלל', בהטייה, כאשר הלמ"ד מנוקדת בסגול, בן-נפתלי מנקד את הכ"ף בשוא (ולא בחטף-פתח), כגון: 'תאכלנה'. ובכ"י קצ, יד א' אנו מוצאים, כי באחד-עשר מתוך חמישה-עשר מקרים בתורה ננקדת הכ"ף בשוא בלבד; ⁸⁴ (ו) ובדומה לכך בצורה של השורש 'גרש', בהטייה, כאשר השי"ן מנוקדת בסגול, בן-נפתלי מנקד את הרי"ש בשוא בלבד (ולא בחטף-פתח), כגון 'אגרשנו'. גם בכ"י קצ, יד א', בכל שלוש הדוגמאות, ננקדת הרי"ש בשוא. ⁸⁵ נוסף, שלמרות כל ההתאמות הללו עם שיטת בן-נפתלי, אין כ"י קצ, יד א' נוהג כשיטת בן-נפתלי בניקוד התיבה 'בישראל' (= 'בישראל') וכדומה, אלא כשיטת בן-אשר (= 'בישראל'). ⁸⁶ כמו-כן, אין כ"י קצ, יד א' נוהג כשיטת בן-נפתלי בניקוד התיבה 'יששכר' (= 'יששכר'), אלא כשיטת בן-אשר (= 'יששכר'). ⁸⁷

⁸¹ ראה כ"י קצ: במ' ז, פס' יז, כב, לד, מא, מו, נב, נח, סד, ע, עו, פב. ועל שיטת ב"נ, ראה: ס' החילופים (לעיל, הערה 8), עמ' ד; ליפשיץ (1964; לעיל, הערה 8), עמ' 18; ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 170 (ותקן את הרשום שם במפתח, עמ' 408).

⁸² ראה כ"י קצ: במ' כא, לה; דב' ג, ג; כח, נה, ובשניים הראשונים אין געיה. ועל שיטת ב"נ, ראה: ס' החילופים (לעיל, הערה 8), עמ' ד; ליפשיץ (1964; לעיל, הערה 8), עמ' 18; ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 168.

⁸³ ראה כ"י קצ: בר' יט, יז ('ויהי כהוציאם'), בר' לט, טו ('ויהי כשמעו'), דב' ב, טז ('ויהי כאשר-תמו'). ועל שיטת ב"נ, ראה: ס' החילופים (לעיל, הערה 8), עמ' ד; ליפשיץ (1964; לעיל, הערה 8), עמ' 18–19; ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 53 בסופו — עמ' 54.

⁸⁴ מראייה המקום לחמישה-עשר מקרים אלה: בר' ג, יז; ויק' ו, פס' יא, יט; ז, ו; במ' יח, פס' י, יג; דב' יב, פס' טו, יח, כבא, כבב, כד, כה; טו, פס' כ, כב; כח, לט. בכ"י קצ, יד א' ננקדת הכ"ף בכל המקומות הללו בשוא בלבד, להוציא בר' ג, ג; דב' יב, פס' כבב, כד, כה. ועל שיטת ב"נ, ראה: ס' החילופים (לעיל, הערה 8), עמ' ג; ליפשיץ (1964; לעיל, הערה 8), עמ' 17; בנודיד (תשי"ז; לעיל, הערה 80), עמ' 398–401 (=תשמ"ג, עמ' 281–284), והשווה ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 40.

⁸⁵ ראה כ"י קצ: שמ' כג, פס' כט, ל; במ' כב, ו. ועל שיטת ב"נ, ראה: ס' החילופים (לעיל, הערה 8), עמ' ג; ליפשיץ (1964; לעיל, הערה 8), עמ' 17; בנודיד (לעיל, הערה 84); והשווה ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 39.

⁸⁶ השווה לדוגמא, כ"י קצ: בר' לד, ז; מט, ז; ויק' כ, ב; כב, יח; כג, מב (= 'בישראל'). ועל שיטת ב"נ, ראה: ס' החילופים (לעיל, הערה 8), עמ' ד; ליפשיץ (1964; לעיל, הערה 8), עמ' 18; ייבין (לעיל, הערה 5), עמ' 60–62; בנודיד (תשי"ז; לעיל, הערה 80), עמ' 404–406 (=תשמ"ג, עמ' 287–289), כידוע, כ"י קצ נוהג בענין זה כשיטת ב"נ, וכך גם נוהג כ"י ש (ייבין, שם, עמ' 61, 62).

⁸⁷ ראה, לדוגמא, כ"י קצ: בר' מט, י; שמ' א, ג; במ' א, כח. ועל שיטת ב"נ, ראה: ס' החילופים (לעיל, הערה 8), עמ' ג; ליפשיץ (1964; לעיל, הערה 8), עמ' 16–17. בפנים הבאנו את דעתו של ב"נ לפי ס' החילופים. ואילו לפי ר' האי גאון, ב"נ ניקד 'יששכר', ראה ליפשיץ (שם), עמ' 16 והערה 4; א' בנודיד, 'חילופי בן-אשר ובן-נפתלי על פי בדיקה במקורות קדומים', בית מקרא ג (תשי"ח), עמ' 14–15.

עד כאן ביחס לחילופים השיטתיים שבין בן-אשר ובן-נפתלי. לגבי החילופים הבודדים וההסכמות הבודדות, הרשומים לסירוגין, בסדר שוטף, בס' החילופים, על-פי סדר המקרא (כידוע, רוב החילופים האלו הם בעניינים קלים, בעיקר בענייני געיות),⁸⁸ אף כאן העלתה בדיקת כ"י ק3, יד א' תוצאות מעניינות. מסתבר, כי מתוך 119 חילופים בתורה, כ"י ק3, יד א' מתאים ב-60 מקרים לדעת בן-נפתלי, דהיינו 50% ! ומתוך 111 הסכמות בתורה, כ"י ק3, יד א' מתאים לדעה החולקת על שניהם ב-19 מקרים (17%). לשון אחר, בענייני ניקוד וטעמים יש משקע ניכר של שיטת בן-נפתלי בכ"י ק3, יד א', גם ביחס לחילופים השיטתיים וגם ביחס לחילופים השוטפים. כמו-כן, נמצא שם משקע קטן של דעות אחרות, שאינן של בן-אשר או של בן-נפתלי.

פנה עתה לניקוד ולטעמים בכ"י ק3, כפי שיצאו מידי מישאל בן עוזיאל (=יד ב'). בדיקת חילופי בן-אשר ובן-נפתלי בכ"י ק3, יד ב' מעלה את התוצאות האלה: מישאל תיקן את החילופים השיטתיים ב-ק3, שהתאימו לשיטת בן-נפתלי, בהתאם לשיטת בן-אשר, כפי שנמסרה בס' החילופים שערך הוא עצמו. וזאת באופנים הבאים: (א) מישאל מחק באופן שיטתי את הדגש בנו"ן של 'בן-נון' (12 מתוך 14 מקרים בתורה);⁸⁹ (ב) מישאל מחק את הגעיה מתחת לעי"ן של 'שעיר', בצורה 'שעיר-עזים אחד' (11 מתוך 12 מקרים בתורה);⁹⁰ (ג) ולהפך, ב-2 מתוך 3 מקרים בתורה הוסיף געיה מתחת לאל"ף של 'השאיר', בצורה 'השאיר-לו' (במקרה אחד היתה געיה ביד א');⁹¹ (ד) מישאל מחק את הדגש ב-2 מתוך 3 המקרים של בג"ד כפ"ת דגושה לאחר 'ויהי';⁹² (ה) הוא הוסיף פתח ליד השוא שמתחת לרי"ש בכל שלושת המקרים של 'גרש' בהט"ה.⁹³ עתה — עם חטף-פתח — כ"י ק3 מתאים לדעתו של בן-אשר; (ו) בדומה לכך, ב-8 מקרים (מתוך 15) של 'אכל' בהטייה, הוסיף מישאל פתח ליד השוא שמתחת לכ"ף (ב-4 מקרים ננקד החטף-פתח ביד א').⁹⁴ עתה — עם חטף-פתח — מתאים כ"י ק3 לדעתו של בן-אשר (להוציא 3 מקרים).⁹⁵ תיקונו של מישאל חלו לא רק בחילופים השיטתיים, אלא גם בחילופים השוטפים שבין בן-אשר ובן-נפתלי וגם בהסכמות שביניהם. מתוך סך-כל 119 החילופים השוטפים בתורה

⁸⁸ ראה ליפשיץ (1964; לעיל, הערה 8), עמ' 16; ייבין (לעיל, הערה 73), עמ' יח, כג-כד; בנדויד (תשי"ז; לעיל, הערה 80), עמ' 384, 409 (=תשמ"ג, עמ' 267, 292).

⁸⁹ ראה מראייהמקום הרשומים לעיל, הערה 80. בכולם נמחק הדגש בנו"ן, להוציא במ' יא, כח; לד, יז.

⁹⁰ ראה מראייהמקום הרשומים לעיל, הערה 81. בכולם נמחקה הגעיה מתחת לעי"ן, להוציא במ' ז, נב.

⁹¹ ראה מראייהמקום הרשומים לעיל, הערה 82. בשני המקרים הראשונים שם הוסיף מישאל געיה (דקה), ואילו במקרה השלישי כבר נרשמה שם געיה (עבה) ביד א'.

⁹² ראה לעיל, הערה 83; נמחק הדגש שניקדה יד א' בבר' יט, יז; לט, טו.

⁹³ ראה לעיל, הערה 85.

⁹⁴ למראייהמקום של 15 המקרים, וכן של 4 המקרים ראה לעיל, הערה 84. מישאל הוסיף פתח במקרים

הבאים: ויק' ז, ו; במ' יח, פס' י, יג; דב' יב, פס' טו, יח, כבא; טו, פס' כ, כב.

⁹⁵ ראה כ"י ק3: ויק' ו, פס' יא, יט; דב' כח, לט.

תיקן מישאל 52 מתוך 60 החילופים שהתאימו לבן-נפתלי בכ"י ק3, יד א'. לאמור, כ"י ק3, יד א' התאים לבן-נפתלי ב-50% של החילופים, ואילו בכ"י ק3, יד ב' נשארו רק 8 חילופים שהתאימו לבן-נפתלי (=7%).⁹⁶ אשר ל-111 ההסכמות שבין בן-אשר ובן-נפתלי בתורה, מישאל תיקן 15 מתוך 19 שלא התאימו לדעתם המשותפת של בן-אשר ובן-נפתלי בכ"י ק3, יד א'; דהיינו, כ"י ק3, יד א' לא התאים לבן-אשר ולבן-נפתלי ב-17% של ההסכמות, ואילו בכ"י ק3, יד ב' נשארו רק 4 מקרים כאלה (=4%).⁹⁷

מן האמור לעיל ברור, כי אף שהעיר מישאל במפורש על 15 חילופים בלבד (ביניהם שתי הסכמות), למעשה הגיה את כ"י ק3 בהתייחסו לכל החילופים של בן-אשר ובן-נפתלי בתורה וגם לכל ההסכמות שביניהם. לאחר הגהתו, כ"י ק3 קרוב ביותר בענייני ניקוד וטעמים לדעתו של בן-אשר, כפי שהיא משתקפת בס' החילופים. הוא מתאים לבן-אשר, בתורה, ב-93% של החילופים וב-96% של ההסכמות (במקורו, לפני שהוגה, התאים ב-50% של החילופים וב-83% של ההסכמות).

לשם ההשוואה נציין את הפרטים הבאים לגבי כתבי-היד ל ב ש שו ק. כ"י ל (כל התנ"ך, יד ב') מתאים לבן-אשר ב-92% של החילופים וב-90% של ההסכמות. כ"י ב (רוב התורה) מתאים לבן-אשר ב-80% של החילופים וב-73% של ההסכמות. כ"י ש (רוב התורה) מתאים לבן-אשר ב-52% (ולבן-נפתלי ב-46%) של החילופים וב-76% של ההסכמות. כ"י שו (כל התנ"ך) מתאים לבן-אשר ב-40%, בקירוב (ולבן-נפתלי ב-60%, בקירוב), של החילופים, וב-66%, בקירוב, של ההסכמות. כ"י ק (ספרי הנביאים) מתאים לבן-אשר ב-33% (ולבן-נפתלי ב-64%) של החילופים וב-75% של ההסכמות.⁹⁸ לשון אחר, מבין כתבי-היד הללו, כ"י ק3, יד ב' הוא הקרוב ביותר בענייני ניקוד וטעמים לדעת בן-אשר, כפי שהיא עולה מס' החילופים. ונוסיף, שכ"י ק3, יד א', המגלה קרבה לבן-נפתלי, דומה בכך לכ"י ש, אלא ששניהם שונים ביחס לחילופים השיטתיים שבס' החילופים. כ"י ש מגלה קרבה לשיטת בן-נפתלי גם בניקוד התיבה 'בישראל', אבל לא ביחס לשאר החילופים השיטתיים. ואילו כ"י ק3, יד א' מגלה קרבה לבן-נפתלי בכמה וכמה חילופים שיטתיים, כגון ניקוד הצורה 'ב'נ'ן', ועוד (כפי שראינו לעיל), אבל לא כן ביחס לצורה 'בישראל'.

⁹⁶ ראה כ"י ק3: בר' דג, (ג'ג'ר', עם געיה, וכנראה שיש כאן תיקון כפול: ב"נ"ב"א"ב"נ); לו, יב ('ב'ן', ללא געיה); שמ' ו, כז ('קמדרב'ר', עם געיה, ויש כאן תיקון כפול: ב"נ"ב"א"ב"נ), ויק' כב, ג ('מ'כל', ללא געיה), במ' טו, יד ('אש'ר', עם געיה), טז, כח ('קמ'עשים', געיה מתחת לה"א ולא מתחת למ"ם הראשונה); דב' ז, א ('ו'ת'נ'עני', עם געיה), כו, יט ('ו'לה'י'ו'ת'ג', עם געיה).

⁹⁷ ראה כ"י ק3: שמ' ב, יז ('י'ג'ר'שום', געיה מתחת לגימ"ל ולא מתחת לוי"ו הראשונה); במ' ג, כו ('ע'ל', ללא געיה); יח, יט ('ז'ל'ז'ר'ע', עם געיה); דב' ל, א ('ה'ד'י'ח'ן', עם געיה, וכאן תיקן ממצב של ב"א"ב"נ אל דעה אחרת).

⁹⁸ לפרטים אלו ראה: ייבין (לעיל, הערה 5) עמ' 358, 359, 361, 362 בסופו — 360, 363.

הפרשיות והשירות בכ"י ק3

הפרשיות

כ"י ק3 שונה מאוד מן מהכתר בחלוקת הפרשיות הפתוחות והסתומות בתורה. מצד אחד, מתוך 669 הפרשיות הפתוחות והסתומות בתורה שנמנו בכתר,⁹⁹ 505 הן פרשיות המשותפות גם לכ"י ק3. מצד שני, יש 213 שינויים בין השניים: 34 בבראשית, 53 בשמות, 27 בויקרא, 48 במדבר, ו-51 בדברים. רוב השינויים (61.5%) הם מן הסוג של פרשה סתומה בכתר שהיא פרשה פתוחה בכ"י ק3 (בסך הכול 131 מקרים). שינויים מן הסוג ההפוך — פרשה פתוחה בכתר שהיא פרשה סתומה בכ"י ק3 — מהווים 12.2% של השינויים בין כתב־היד (בסך הכול 26 מקרים). סוג אחר של שינויים — אין פרשה בכתר ויש פרשה סתומה בכ"י ק3 — מהווה 17.4% מכלל השינויים בין כתב־היד (37 מקרים). סוג דומה — אין פרשה בכתר ויש פרשה פתוחה בכ"י ק3 — מהווה 5.6% מכלל השינויים בין כתב־היד (12 מקרים). קיימות רק מעט מאוד דוגמאות של שינויים הפוכים לאלה: פרשה סתומה בכתר ואין פרשה בכ"י ק3 (5 מקרים = 2.3%), פרשה פתוחה בכתר ואין פרשה בכ"י ק3 (2 מקרים = 0.9%).

מן הנאמר עד כה עולה, שרוב השינויים בפרשיות בין הכתר לבין כ"י ק3 הם שינויים של החלפת צורת הפרשה — סתומה לפתוחה או פתוחה לסתומה (73.7%), עם דגש על תת־הטיפוס הראשון. שאר השינויים הם בעיקר שינויים של הוספת פרשה, סתומה או פתוחה, בכ"י ק3, במקום שלא היתה פרשה בכתר (23%), ושוב עם דגש על תת־הטיפוס הראשון. אחוז כמעט מבוטל של השינויים הם שינויים של חסרון פרשה בכ"י ק3, במקום שהיתה פרשה, סתומה או פתוחה, בכתר (3.2%).¹⁰⁰

לשם ההשוואה נציין שכ"י ב (שם חסרים ס' דברים ורובו של ס' בראשית) חולק על חלוקת הפרשיות שבכתר בס' שמות, ויקרא ובמדבר כדלהלן: 35 מקרים בס' שמות, 22 בס' ויקרא, 30 בס' במדבר. יוצא, שכ"י ק3 דומה לכ"י ב במספר החילופים בס' ויקרא (27), אבל מרבה בחילופים בס' שמות (53) ובס' במדבר (48). נוסף, שגם בכ"י ב, רוב השינויים בפרשיות (בס' שמות, ויקרא ובמדבר) בינו לבין הכתר הם שינויים של החלפת צורת הפרשה — סתומה לפתוחה, או להיפך (64 מתוך 87 = 73.6%).¹⁰¹

⁹⁹ על חלוקת הפרשיות בכתר, בתורה, ועל היותו המקור לרשימת הפרשיות אצל הרמב"ם, הל' ס"ת ח, ד, ראה: J. S. Penkower, 'Maimonides and the Aleppo Codex', *Textus* 9 (1981), pp. 39–128, ושם, עמ' 97, הערה 92, מספרן הכולל של הפרשיות; וראה פנקובר (לעיל, הערה 49), בפרק: 'הרמב"ם וכתר ארם־צובה', בדיון שם על הפרשיות הפתוחות והסתומות, ובפרק: 'אחרית דבר'.

¹⁰⁰ על הערותיו הספורות של מישאל בכ"י ק3 שעניינן חלוקת הפרשיות, ראה לעיל, הערה 43. וראה לעיל, הערה 15, על המקרים המועטים בהם הקישוטים ברווחים שבין הפרשיות אינם משקפים את חלוקת הפרשיות המקורית. בחישובים כאן בפנים התייחסנו לחלוקה כפי שיצאה מידי הסופר, והשתמשנו בהגדרת הרמב"ם לפרשה פתוחה וסתומה (הל' ס"ת ח, א–ב).

¹⁰¹ על חלוקת הפרשיות בכ"י ב, ראה: C. D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897 (reprint New York 1966), p. 471, ושם תת־חלוקה לפי קטיגוריות השינויים.

השירות

שירת־הים (שמ' טו). חלוקתה של שירת הים בכ"י ק3 דומה בדיוק לחלוקתה בכתר, לרבות שתי השורות האחרונות. בכך מצטרף כ"י ק3 לשורה של כתבי־יד מזרחיים שנהגו חלוקה זו. גם חלוקתן של השורות הקודמות לשירה זהה לחלוקתן בכתר (חמש שורות שתחילתן: 'הבאים', 'ביבשה', 'ה', 'מת', 'במצרים'). לא כן השורות שאחרי שירת־הים, שהרי בכתר באות כאן חמש שורות (שתחילתן: 'ותקח', 'אחריה', 'סוס', 'ויצאו', 'ויבאו')¹⁰², ואילו בכ"י ק3 אין שורות מיוחדות אחרי שירת־הים, אלא הסופר חזר וכתב דף חדש בעל שלושה טורים.

שירת האזינו (דב' לב). בניגוד לכתר, שם נחלקת שירת האזינו לשישים ושבע שורות,¹⁰³ חלוקתה של שירה זו בכ"י ק3 היא לשבעים שורות, וזוהי החלוקה המקובלת גם במקורות אחרים (להוציא שתי זריות: בפסוק לח, התיבה 'יאכלו' פותחת שורה חדשה, ובפסוק לט — 'הוא'). כמו־כן, אין דמיון בין שני כתבי־היד ביחס לשורות שלפני שירת האזינו ושל־אחריה.

סיכומו של דבר: כ"י ק3, כתבי־יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית (מחציתה השנייה), מעניין גם מבחינת הנוסח וגם מבחינת הניקוד והטעמים. יד א', בשתי הקטיגוריות, שומרת על מאפיינים שאינם מוכרים לנו מכתבי־היד המזרחיים, הקדומים והידועים. לאמור: הרבה חילופי נוסח (בהשוואה לכתר), וגם משקע חשוב של שיטת כן־נפתלי ביחס לניקוד וטעמים.¹⁰⁴ לעומת זאת, יד ב' (=המסרן, ואף יד ג' = מישאל) בכ"י ק3 תיקנה את חילופי הנוסח המרובים, וקִרְבָּה את כתבי־היד קרבה יתרה לנוסח הכתר בתורה, יותר מכל כתבי־היד המזרחיים המדויקים. ובענייני ניקוד וטעמים — יד ב' (=מישאל) תיקנה, בדרך כלל, את החילופים בכ"י ק3 המסכימים עם כן־נפתלי, בהתאם לדעת כן־אשר. לשון אחר, שתי הידיים בכ"י ק3 משקפות שני קצוות: ריחוק מבן־אשר וקרבה אליו. יש להוסיף, שלגבי ניקוד וטעמים, אין הכוונה שתיקנו את כ"י ק3 כדי שיהיה 'קרוב מאוד' לכתר, בדומה לכתבי־היד ק1, ל11 (חלק מהנביאים),¹⁰⁵ אלא שתיקנו אותו לפי ס' החילופים, וכך אירע שהוא 'קרוב' לכתר בתחום העניינים הנדונים בס' החילופים. באשר לפרשיות הפתוחות והסתומות — כ"י ק3 שונה הרבה מן החלוקה שבכתר, ואין ניסיון לתקן שינויים אלה (דבר שהיה כמעט בלתי אפשרי); וגם אין כמעט הערות של המגיה על חלוקת הפרשיות.

¹⁰² על עניין זה כולו ראה פנקובר (לעיל, הערה 49), בפרק: 'הרמב"ם וכתר ארם־צובה', ושם הדיון על שירת־הים (שמ' טו) והשורות שלפניה ואחריה.

¹⁰³ ראה: M. Goshen-Gottstein, 'The Authenticity of the Aleppo Codex', *Textus* 1 (1960), pp. 17-58.

¹⁰⁴ יש דמיון־מה בין כ"י ש לכ"י ק3, יד א' מצד הקרבה לכן־נפתלי בענייני ניקוד וטעמים. אלא שכ"י ק3, יד א' קרוב יותר לכן־נפתלי ביחס לחילופים השיטתיים (כגון ניקוד 'בן־נח' ועוד). ראה לעיל, עמ' 72.

¹⁰⁵ על כ"י ק1, ראה: ייבין (לעיל, הערה 6); ועל כ"י ל11, ראה הנ"ל, 'כתבי־יד קרוב מאוד לכתר ארם־צובה': ל11', *Textus* 12 (1985), עמ' א-לא. והשווה ההבחנה בשני מאמרים אלו בין כתבי־יד 'קרוב מאוד' לכתר לבין כתבי־יד 'קרוב' לכתר.